

Laskentatoimi

**TILINTARKASTUSTOIMEKSIANNON
SUUNNITTELEMINEN**

Helsingin
Kauppa-Korkeakoulu
Kirjasto

7075

Laskentatoimen
pro gradu -tutkielma
Mikko Nieminen
Syyslukukausi 1997

_____ Laskentatoimen _____ laitoksen

laitosneuvoston kokouksessa 27 / 11 1997 hyväksytty

arvosanalla _____ erinomainen (80p)

_____ KTT Markku Koskela KTT Jarmo Leppiniemi

TILINTARKASTUSTOIMEKSIANNON SUUNNITTELEMINEN

Tutkielman tavoitteet

Tutkielman tavoitteena oli lisätä tietämystä tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessista kokonaisuutena. Tutkielman teoriaosan tarkoituksena oli luoda mahdollisimman tarkka kuva siitä, miten tilintarkastustoimeksiannon suunnitteleminen kokonaisuutena tulisi toteuttaa. Tutkielman empiirisen osan tavoitteena oli: 1) selvittää, miten KHT-yhteisöissä suunnittelu käytännössä toteutetaan, 2) verrata käytännössä tapahtuvaa suunnittelua teoriaosan perusteella muodostuneeseen kuvaan suunnitteluprosessista, 3) selvittää, onko eri KHT-yhteisöjen suunnitteluprosesseissa havaittavissa merkittäviä eroja ja 4) esitellä aito tilintarkastussuunnitelma ja sen syntymiseen ja muotoutumiseen vaikuttavia tekijöitä.

Lähdeaineisto ja tutkimustapa

Tutkielman teoriaosuuden laajassa kirjallisuuskatsauksessa on hyödynnetty sekä kotimaisia että ulkomaisia kirjoja, tutkimuksia ja eri järjestöjen julkaisemia standardeja. Koska kuitenkin Suomessa suunnitteluun liittyvät säännökset, kirjallisuus ja tutkimukset ovat vähäisiä, on tutkielman teoriaosuuden pääpaino ulkomaisessa lähdemateriaalissa.

Tutkielman empiirinen osuus muodostuu kahdesta osiosta: haastattelututkimuksesta ja case-osuudesta. Tutkimusta varten haastateltiin kuuden eri KHT-yhteisön tilintarkastajia. Edustettuina olivat kaikki ns. "Big-six"-toimistot. Case-osuudessa esiteltiin aito tarkastussuunnitelma ja kartoitettiin sen syntymiseen ja muotoutumiseen vaikuttaneita tekijöitä.

Tulokset

Tutkielman kirjallisuuskatsauksen avulla luotiin kuva siitä, minkälainen voisi olla ideaalinen tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessi. Kirjallisuuden ja tutkimusten perusteella suunnitteluprosessi jaettiin seuraaviin eri vaiheisiin: 1) toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen, 2) liiketoiminnan ymmärtäminen, 3) analyyttisten menetelmien hyödyntäminen, 4) sisäisen valvonnan arvioiminen, 5) olennaisuus, 6) riski ja 7) tilintarkastussuunnitelman laatiminen.

Haastattelututkimuksen perusteella näyttää siltä, että KHT-yhteisöissä käytännössä tapahtuva suunnitteleminen vastaa pitkälti kirjallisuuden pohjalta muodostunutta kuvaa suunnittelun toteuttamisesta. Suurin ero käytännössä tapahtuvan suunnittelun ja teoriaosuuden perusteella suunnittelusta muodostuneen kuvan välillä löytyi analyyttisten menetelmien hyödyntämisestä. Analyyttisiä menetelmiä ei tutkimuksen mukaan juuri suunnitteluvaiheessa hyödynnetä. Tutkimuksessa mukana olleiden KHT-yhteisöjen suunnitteluprosesseissa ei ollut havaittavissa merkittäviä eroja. Muutamia eroja kuitenkin löytyi. Yksi suurimmista eroista liittyi atk:n hyödyntämiseen riskien kartoituksessa ja tarkastustoimenpiteiden suuntaamisessa. Ero jakoi toimistot joko atk:ta ahkerasti hyödyntäviin (kaksi KHT-yhteisöä) ja vähemmän hyödyntäviin (neljä KHT-yhteisöä). Myös olennaisuus-käsitteen hyödyntämisessä ja toimeksiantokirjeen laadinnassa oli KHT-yhteisöjen kesken havaittavissa eroja.

Avainsanat

tilintarkastus, suunnitteleminen, olennaisuus, riski, analyyttiset menetelmät

SISÄLLYS

1. JOHDANTO	1
1.1 Tutkielman taustaa	1
1.2 Tutkielman tavoitteet, tutkimusmenetelmät ja rajaukset	5
1.3 Tutkielman kulku	6
2. TILINTARKASTUKSEN VAIHEET	7
2.1 Toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen	9
2.2 Suunnittelu	19
2.3 Tarkastus	19
2.4 Raportointi	21
2.5 Laadunvalvonta	22
3. SUUNNITTELUPROSESSI	26
3.1 Liiketoiminnan ymmärtäminen	29
3.1.1 Yleistaloudelliset ja toimialaan vaikuttavat tekijät	31
3.1.2 Yritys	32
3.1.3 Tiedonhankintalähteitä	32
3.2 Analyyttisten menetelmien hyödyntäminen	34
3.2.1 Analyttiset menetelmät tarkastuksen eri vaiheissa	35
3.2.2 Analyttisetmenetelmät tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluvaiheessa	36
3.3 Sisäisen valvonnan arvioiminen	41
3.4 Olennaisuus	47
3.4.1 Olennaisuuden käsitteestä	47
3.4.2 Olennaisuutta koskeva tutkimus	49
3.4.3 Olennaisuus tilintarkastuksen suunnitteluvaiheessa	53
3.4.4 Olennaisuusarvion tekeminen	55
3.4.5 Alustavan olennaisuusarvion jakaminen yksittäisille tilinpäätöserille tai tarkastuskohteille	59
3.5 Riski	62
3.5.1 Riskipohjainen lähestymistapa tilintarkastuksen suorittamiseen	63
3.5.2 Riskin huomioiminen suunnitteluvaiheessa	66
3.5.3 Riskiarvion tekeminen	71
3.6 Olennaisuuden, riskin ja tarvittavan näytön yhteys	74
3.7 Useita vuosia jatkuneen toimeksiannon suunnitleminen	75

4. TILINTARKASTUSSUUNNITELMAN LAATIMINEN	76
4.1 Yleissuunnitelma	78
4.2 Tarkastusohjelma	79
5. HAASTATTELUTUTKIMUS	80
5.1 Tavoitteet	80
5.2 Tutkimusmenetelmän ja -joukon valinta	80
5.3 Kysymysten laadinta ja haastattelujen toteutus	81
5.4 Aineiston luotettavuus	82
6. HAVAINTOJA KHT-YHTEISÖJEN SUUNNITTELUPROSESSEISTA	84
6.1 Suunnittelun formaalisuus ja suunnitteluun vaikuttavia tekijöitä	84
6.1.1 Suunnitelmien laatimisen määrämuotoisuus	84
6.1.2 Tarkastussuunnitelman laatiminen	84
6.1.3 Suunnitteluvaiheen osuus kokonaistarkastuksesta	86
6.1.4 Toimialan vaikutus suunnittelun määrään	87
6.1.5 Yrityksen koon vaikutus suunnittelun määrään	87
6.2 Suunnitteluprosessin eri osatekijät	88
6.2.1 Toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen	88
6.2.2 Liiketoiminnan ymmärtäminen	90
6.2.3 Analyyttisten menetelmien hyödyntäminen suunnitteluvaiheessa	90
6.2.4 Sisäisen valvonnan arvioiminen	91
6.2.5 Olennaisuus-käsitteen hyödyntäminen suunnitteluvaiheessa	92
6.2.6 Riskien arvioiminen	92
6.2.7 Toimeksiannon suunnittelemisen merkitys	94
7. X OY:N TILINTARKASTUSSUUNNITELMA	95
8. YHTEENVETO JA LOPPUPÄÄTELMÄT	97

Lähdeluettelo

Liitteet

Kuvioiden luettelo

Kuvio 1: Tilintarkastusprosessin vaiheiden ajoittuminen tilikauden eri osille	7
Kuvio 2: Tilintarkastusprosessi	8
Kuvio 3: Tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessin osat	28
Kuvio 4: Analyyttisten menetelmien hyödyntäminen tilintarkastusprosessin eri vaiheissa	35
Kuvio 5: Sisäisen valvonnan luotettavuuden vaikutus suoritettaviin tarkastustoimenpiteisiin	46
Kuvio 6: Olennaisuuden arviointiin vaikuttavia tekijöitä	51
Kuvio 7: Olennaisuuden määrittelyn viisi vaihetta	53
Kuvio 8: Mitä perustoja tilintarkastajat käyttävät alustavan olennaisuusarvion tekemiseen?	57
Kuvio 9: Suhteellisen riskin graafinen esitys	68
Kuvio 10: Olennaisuuden, suhteellisen riskin ja tarvittavan näytön yhteys	75
Kuvio 11: Suuren konsernin suunnitelmahierarkia	77
Kuvio 12: Tarkastusryhmän organisointi	79

Taulukoiden luettelo

Taulukko 1: Hyväksytyn tilintarkastajan valintavelvollisuus	18
Taulukko 2: Ohjeellisia suhteellisten nettovirheiden raja-arvoja eri tilinpäätöserille	58
Taulukko 3: Riskien yhteys suoritettavien tarkastustoimenpiteiden laatuun ja laajuuteen	72

1. JOHDANTO

1.1 Tutkielman taustaa

Tilintarkastus on viime vuosina ollut lisääntyvän mielenkiinnon kohteena. Kiinnostuksen kasvuun on vaikuttanut erityisesti pääomamarkkinoiden ja taloudellisen informaation kehittyminen. Pääomamarkkinoiden muuttumisen myötä yritysten toimintaan on tullut mukaan uusia sijoittajia ja rahoittajia, jotka vaativat yritysten toiminnoista aikaisempaa huomattavasti laajempaa ja luotettavampaa tietoa. Suomalaisen tilinpäätösinformaation kehittyminen kansainvälisesti vertailukelpoiselle tasolle on osaltaan lisännyt kiinnostusta tilintarkastusta kohtaan, sillä tilintarkastuksen merkitys on suuresti riippuvainen tilinpäätösinformaation laajuudesta ja tasosta. Jos lainsäädännön, asetusten ja markkinoiden edellyttämällä tilinpäätösinformaatiolla ei ole ollut sen käyttäjille suurtaakaan arvoa, ei keskeistä merkitystä ole ollut siltäkään, että tilintarkastajat ovat omalla toiminnallaan pyrkineet varmistumaan tämän informaation oikeellisuudesta. Tilinpäätösten tason parantuessa on kiinnostus sitä kohtaan lisääntynyt ja samalla on alettu antaa painoarvoa sille, että annettu informaatio on ollut asianmukaisesti suoritettun tilintarkastuksen kohteena. (Suomela, Palvi & Karhu 1995, 14 - 15)

Tilintarkastusta kohtaan herännyt mielenkiinto ei kuitenkaan ole ollut pelkästään positiivista. Viime vuosikymmenen vaihteen lamasta alkunsa saaneet yritysten kriisit ja konkurssit sekä niiden selvittelyt asettivat tilintarkastajien toiminnan yleisen arvostelun kohteeksi niin Suomessa kuin muualla maailmassakin (katso esim. Herrala 1995, Mäntysaari 1995). Yhdysvalloissa tilintarkastajia vastaan nostetut oikeustoimet ovat joka päiväisiä ja niistä on muodostunut uhka jopa koko sikäläiselle tilintarkastusjärjestelmälle. Esimerkiksi vuonna 1993 oli USA:n kuuden suurimman tilintarkastustoimiston oikeudenkäynteihin ym. riita-asioiden hoitoon käytettyjen kulujen osuus liikevaihdosta noin 12 %, yli viisi miljardia dollaria. Tämä kuluerä oli henkilöstökulujen jälkeen toiseksi suurin. (Accountancy 1996,7) Suomen oikeuskäytännössä tilintarkastajien korvausvastuuta käsittelevät oikeustapaukset ovat vielä harvalukuisia. Korkeimpaan oikeuteen on vuoteen 1997 mennessä edennyt ainoastaan neljä oikeustapausta. (KKO 81 II 48, 91:13, 91:25 ja 91 T 2441). Tulevaisuudessa vahingonkorvaustapausten voidaan kuitenkin ennustaa yleistyvän myös Suomessa, sillä muualla maailmassa ja erityisesti

Yhdysvalloissa oikeustapausten suhteellinen määrä on moninkertainen verrattuna tapauksien määrään Suomessa.

Yritysten taloudellisen ympäristön kehittyminen, varautuminen tilintarkastustoiminnan sisältämän vastuun toteutumiseen yhdistettynä yhä kovenemaan kilpailuun tilintarkastustoimistojen kesken ja asiakkaiden suunnalta tuleviin kustannuspaineisiin ovat asettaneet tilintarkastajat vaikean tehtävän eteen. On löydettävä keinoja tarkastustoimintojen tehostamiseksi, jotta markkinoilla pystytään säilymään kilpailukykyisenä. Tarkastustoimintojen tehostuminen ei kuitenkaan saisi tapahtua laadun kustannuksella, sillä vain laadukkaiden tarkastusten avulla on pidemmällä tähtäimellä mahdollista säilyttää jo hankitut asiakkaat ja välttyä uhkaavilta oikeustoimilta.

Suunnittelu on tilintarkastusalan kirjallisuudessa ja tutkimuksissa nähty yhdeksi keinoksi parantaa tarkastuksen tehokkuutta ja sen laatua. (Arens & Loebbecke 1997, 218; Davidson 1996, 39; Taylor & Glezen 1994, 214; Mock & Wright 1993, 39; Houghton & Fogarty 1991, 18; Johnson 1987, 60; Libby, Artman & Willingham 1985, 226; Cushing, Seafors & Randall 1979, 172)

Suomalaisessa kirjallisuudessa ja tutkimuksissa on tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessin tutkiminen ja sen eri osatekijöiden selvittäminen jäänyt suhteellisen vähäiselle huomiolle. Tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluun liittyviä tutkimuksia ovat tietääkseni tehneet ainoastaan Öling (1988) ja Lähteilä (1991). Ölingin Vaasan kaupakorkeakoulussa tekemän tutkimuksen nimi on "Planering av revisionarbete". Tutkimukseen sisältyi haastattelujen avulla tehty empiirinen osuus, jossa haastateltiin Vaasan kauppakamariin kuuluvia tilintarkastajia. Suunnittelua lähestyttiin yksittäisen tilintarkastajan näkökulmasta. Ölingin tutkimuksen empiirisen osuuden päätavoitteena oli selvittää, kuinka tärkeänä tilintarkastajat suunnittelua pitävät. Toisena tavoitteena oli selvittää, hyödyntävätkö tilintarkastajat erilaisia valmiita tilintarkastusohjelmia tarkastussissaan. Tutkimuksen mukaan tilintarkastajat pitivät suunnittelua tärkeänä osana tilintarkastusta. Tilintarkastusohjelmia ei hyödynnetty usein tarkastuksissa. Mainittakoon, että tutkimuksessa hyödynnettiin lähinnä vain suomalaista ja ruotsalaista lähdemateriaalia. Lähteilän tutkimus taas koski suunnitteluun läheisesti liittyviä tekijöitä eli olen-

naisuutta ja riskiä. Lähteilän tekemän tutkimuksen nimi on “Oleellisuus¹ ja riski tilintarkastuksessa”. Tutkimuksen tarkoituksena oli selvittää, mitä oleellisuudella ja riskillä tilintarkastuksessa tarkoitetaan sekä miten tilintarkastusriskiä² voidaan arvioida riskimallin avulla. Tutkimuksen mukaan oleellisuus on yksi tilintarkastuksen peruslähtökohdistta, joka ohjaa tilintarkastustyötä sen kaikissa vaiheissa aina suunnittelusta tilintarkastuskertomuksen laadintaan asti. Riskimallin käyttö tilintarkastajien keskuudessa oli vähäistä. Tutkimus suoritettiin postikyselynä. Edellisten tutkimusten lisäksi suomalaisesta kirjallisuudesta on löydettävissä vain muutamia suppeita yleiskuvauksia suunnittelun toteuttamisesta. (Katso esim. Riistama 1995, 82 - 85; Riistama 1994, 63 - 74 ja Vahtera 1986, 133 - 145)

Tilintarkastusta säätelevät monet lait, asetukset, säädökset ja suositukset, jotka ohjaavat tilintarkastajan työtä. Nämä voidaan jaotella seuraavasti³:

- lainsäädäntö
- viranomaisten ohjeet
- järjestöjen antamat säännökset
- hyvä tilintarkastustapa
- muut ohjeet.

Edellä mainituista normeista on kuitenkin löydettävissä vain vähän ohjeistusta siihen, miten tilintarkastustoimeksiannon suunnitleminen tulisi toteuttaa. KHT-yhdistyksen tilintarkastusalaan koskevassa suosituksessa (1995a, 10 - 19) annetaan ohjeita suunnittelun toteuttamiseen yleisellä tasolla ja esitetään tiettyjä asioita, jotka suunnittelussa tulisi ottaa huomioon.

Koska Suomessa suunnitteluun liittyviä säännöksiä, kirjallisuutta ja tutkimuksia on vähän, on tutkielman teoriaosuudessa käytetty laajasti hyväksi myös ulkomaista kirjallisuutta, tutkimuksia ja eri tilintarkastusalan järjestöjen julkaisemia standardeja. Ulkomaisesta kirjallisuudesta ja tutkimuksista löytyy jo enemmän suunnittelua koskevaa materi-

¹ Lähteilä käytti tutkimuksessaan sanaa oleellisuus tarkoittaen sillä samaa, kuin tässä tutkimuksessa käytetty ja yleisemminkin käytössä oleva sana olennaisuus.

² Lähteilä käytti tutkimuksessaan käsitettä tilintarkastusriski tarkoittaen sillä samaa, kuin tässä tutkimuksessa myöhemmin esitettävä käsite suhteellinen riski.

³ Katso tilintarkastusta säätelevistä normeista tarkemmin: Aho & Vänskä 1996, 1 - 15, Riistama 1995, 12 - 42, Palvi 1995 ja Vahtera 1986, 30-32.

aalia. Varsinkin Yhdysvalloissa on tutkittu paljon tiettyjä suunnitteluun läheisesti liittyviä asioita. Kiinnostuksen kohteena ovat olleet erityisesti käsitteet olennaisuus ja riski. Ulkomaisista kirjoista löytyy myös muutamia suunnittelun yleiskuvauksia, joista tässä voisi mainita mm. seuraavat: Arens & Loebbecke 1997, 217 - 272, 329 - 350; Boynton & Kell 1996, 189 - 252; Carmichael, Willingham & Schaller 1996, 128 - 159; Taylor & Glezen 1994, 291 - 317. Suunnitteluprosessia läheisesti koskettavia standardeja ja ohjeita ovat julkaisseet ulkomaalaisista tilintarkastusalan järjestöistä mm. **IFAC**⁴: ISA 4, 6, 12, 25, 30; **AICPA**⁵: SAS 1978:22, 1981:39, 1983:47, 1988:55, 1989:56; **APB**⁶: SAS 1995, 200, 210, 220, 330 ja 410. Standardeista tärkeimpinä voidaan mainita kansainvälisen tilintarkastusjärjestön IFAC:in laatimat suositukset, joiden edistämiseen KHT-yhdistys IFAC:in jäsenenä on sitoutunut (KHT-yhdistys 1995a, esipuhe). IFAC:in suosituksiin ovat taas suuresti vaikuttaneet USA:n hyväksytyjen tilintarkastajien kansallisen kattojärjestön AICPA:n laatimat suositukset ja sitä kautta myös USA:ssa tehdyt tutkimukset (Komiteamietintö 1992:14, Liite 1).

Huolimatta suunnittelun tärkeydestä, vain vähän tutkimusta on tehty siitä, miten tilintarkastajat käytännössä suunnittelun suorittavat. Myöskään tutkimusta, jossa olisi käsitelty suunnitteluprosessia kokonaisuutena, ei ole aikaisemmin tehty. Tietääkseni myöskään suomalaisten tilintarkastustoimistojen suunnitteluprosesseja ei ole aikaisemmin tutkittu.

⁴ IFAC (International Federation of Accountants) on kansainvälinen tilintarkastusalan järjestö, jonka jäsen KHT-yhdistys on. IAPC (The International Auditing Practices Committee) on IFAC:in alajärjestö, jonka erityisenä vastuualueena on kehittää ja julkaista ohjeita yleiseksi tilintarkastuskäytännöksi sekä tilintarkastuskertomuksen sisällöksi ja muodoksi. IFAC:in laatimat suositukset ovat nimeltään International Standards on Auditing/ISA.

⁵ AICPA (American Institute of Certified Public Accountants) on USA:ssa hyväksytyjen tilintarkastajien (Certified Public Accountants) kansallinen järjestö, jossa on noin 318 000 jäsentä. AICPA:lla on neljä päätoiminta-aluetta: standardien julkaiseminen, tutkimus ja julkaisutoiminta, tilintarkastuskokeen järjestäminen ja koulutuksen kehittäminen. AICPA:n laatimat suositukset ovat nimeltään Statement of Auditing Standards/SAS

⁶ APB (Auditing Practices Board) on Isossa-Britanniassa tilintarkastusta ohjaavia säännöksiä julkaiseva järjestö. Järjestö perustettiin vuonna 1991 korvaamaan sen edeltäjä Auditing Practices Committee. (Woolf 1994, 39-42)

1.2 Tutkielman tavoitteet, tutkimusmenetelmät ja rajaukset

Tutkielman tavoitteena on lisätä tietämystä tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessista kokonaisuutena. Tavoite voidaan jakaa edelleen teoria- ja empiirisen osuuden tavoitteiksi.

Tutkielman teoriaosan tarkoituksena on luoda mahdollisimman tarkka kuva siitä, miten tilintarkastustoimeksiannon suunnittelemisen kokonaisuutena tulee toteuttaa. Tavoitteen saavuttaminen voidaan jakaa edelleen muutamaankin eri vaiheeseen:

- 1) tilintarkastustyön vaiheiden ja kohteiden esitleminen
- 2) suunnittelemiseen keskeisesti liittyvien vaiheiden ja tekijöiden selvittäminen
- 3) tilintarkastussuunnitelman ja ohjelman esitleminen.

Tutkielman empiirisen osan tavoitteena on:

- 1) selvittää miten KHT-yhteisöissä suunnittelu käytännössä suoritetaan
- 2) verrata käytännössä tapahtuvaa suunnittelua teoriaosan perusteella suunnitteluprosessista muodostuneeseen kuvaan
- 3) selvittää onko eri KHT-yhteisöjen suunnitteluprosesseissa havaittavissa merkittäviä eroja
- 4) esitellä X Oy:n aito tilintarkastussuunnitelma ja sen syntymiseen ja muotoutumiseen vaikuttavia tekijöitä.

Tutkielman empiirisessä osuudessa suunnittelua lähestytään tilintarkastustoimiston näkökulmasta, sillä tilintarkastajat toimivat yhä useammin tilintarkastustoimistoissa ja tilintarkastuksen ammattimaistuesssa tämä käytäntö tulee edelleen lisääntymään.

Tutkielman empiirinen osuus suoritettiin kvalitatiivisena haastattelututkimuksena. Tutkimusta varten haastateltiin kuuden eri KHT-yhteisön tilintarkastajia. Haastattelututkimuksen tarkempi kuvaus on esitetty luvussa 5.

Tutkimus rajoittuu yhteisön kokouksen tai vastaavalla tavalla valitun tilintarkastajan (lakisääteisen tilintarkastajan) tilintarkastuslain vaatimassa laajuudessa suorittaman työn suunnitteluun. Tutkimuksessa ei siis oteta kantaa tilintarkastajan erityisten tehtävien työn suunnitteluun.⁷ Aihetta tarkastellaan lähinnä osakeyhtiömuotoisia yhtiöitä ajatellen.

1.3 Tutkielman kulku

Tutkielman toisessa luvussa esitellään tilintarkastusprosessin eri vaiheet. Luvun tarkoituksena on helpottaa lukijaa hahmottamaan suunnitteluvaiheen osuutta osana tilintarkastusprosessia. Tilintarkastusprosessi on luvussa jaettu seuraaviin vaiheisiin: toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen, suunnittelu, tarkastus, raportointi ja laadunvalvonta. Tilintarkastusprosessin vaiheiden esitys on suppeahko lukuun ottamatta kohtaa (2.1) ”Toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen”. Toimeksiannon hyväksymisestä päättämistä käsitellään laajemmin, koska sen tärkeys ja yhteys itse suunnitteluprosessin aloittamiseen on olennainen. Luvussa esitellään myös, mitä tilinpäätöksen, kirjanpidon ja hallinnon tarkastaminen hyvän tilintarkastustavan mukaisesti sisältävät.

Tutkielman kolmannessa luvussa luodaan mahdollisimman tarkka kuva siitä, miten tilintarkastustoimeksiannon suunnitteleminen kokonaisuutena tulisi toteuttaa. Tarkastelun helpottamiseksi suunnitteluprosessi on luvussa jaettu viiteen eri osaan, jotka ovat liiketoiminnan ymmärtäminen, analyyttiset menetelmät, sisäisen valvonnan arviointi, olennaisuus ja riski.

Neljännessä luvussa esitellään edellisessä luvussa esitetyn suunnitteluprosessin lopputuloksena syntyvä tilintarkastussuunnitelma.

Viidennessä luvussa esitellään yksityiskohtaisesti haastattelututkimuksen toteutus, perustellaan tutkimusjoukon valintaa ja otetaan kantaa tutkimusaineiston luotettavuuteen.

Kuudennessa luvussa esitellään haastattelututkimuksen tuloksia. Luvussa esitellään haastateltujen tilintarkastajien mielipiteitä siitä, mitkä asiat käytännössä vaikuttavat ti-

⁷ Erityisten tehtävien suunnittelua ja suorittamista on käsitellyt mm. Riistama 1994, 332 - 354.

lintarkastustoimeksiannon suunnitteluun ja minkälaisia osa-alueita suunnittelusta voidaan erottaa.

Seitsemännessä luvussa esitellään aito tarkastussuunnitelma ja sen tekemiseen vaikuttaneita seikkoja. Tarkastussuunnitelmaa on salassapitovelvollisuuden takia muokattu siten, että tarkastuksen kohdetta ei siitä voida tunnistaa.

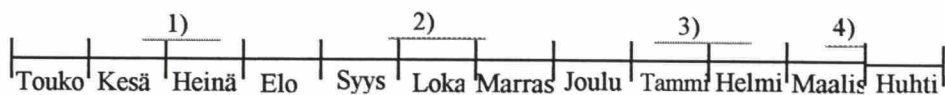
Kahdeksannessa luvussa tehdään yhteenveto tutkimuksesta ja esitellään KHT-yhteisöjen suunnitteluprosesseissa havaittuja eroja. Luvussa tehdään myös loppupäätelmiä teoriaosan ja empiirisen osuuden tuloksien perusteella ja esitetään ehdotuksia mahdollisiksi jatkotutkimusten aiheiksi.

2. TILINTARKASTUKSEN VAIHEET

Tilintarkastustehtävän voidaan katsoa muodostuvan useista eri vaiheista. Yleensä vaiheina pidetään seuraavia: tarkastustyön suunnittelu, suoritus ja raportointi. Tarkastustyön suunnittelusta voidaan vielä erottaa kaksi toisistaan erottuvaa vaihetta, toimeksiannon hyväksymis- tai jatkamisvaihe sekä tarkastustyön varsinainen suunnittelu. Myös tarkastustyön suorittamiseen voidaan katsoa kuuluvan eri vaiheita. Nämä ovat tilikauden aikainen tarkastus, tilinpäätöstarkastus, havaintojen arviointi sekä mielikuvan muodostaminen edellisten perusteella yhtiön tilasta raportoinnin pohjaksi. (Palvi 1987, 258) Yhä useammin edellä mainittuja vaiheita seuraa vielä erikseen suoritettava tarkastustyön laadunvalvonta. Mitään näistä ei voida erottaa omaksi erilliseksi kohteeksi, vaan ne muodostavat yhdessä loogisen kokonaisuuden, jossa jokainen osa omalta osaltaan vaikuttaa onnistuneen lopputuloksen saavuttamiseen (Palvi 1987, 258).

Kuvio 1 selventää miten 1) suunnittelu, 2) tilikauden aikainen tarkastus, 3) tilinpäätöstarkastus ja 4) raportointi (tilintarkastuskertomus) aikataulutetaan tavanomaisesti tilikauden eri osille.

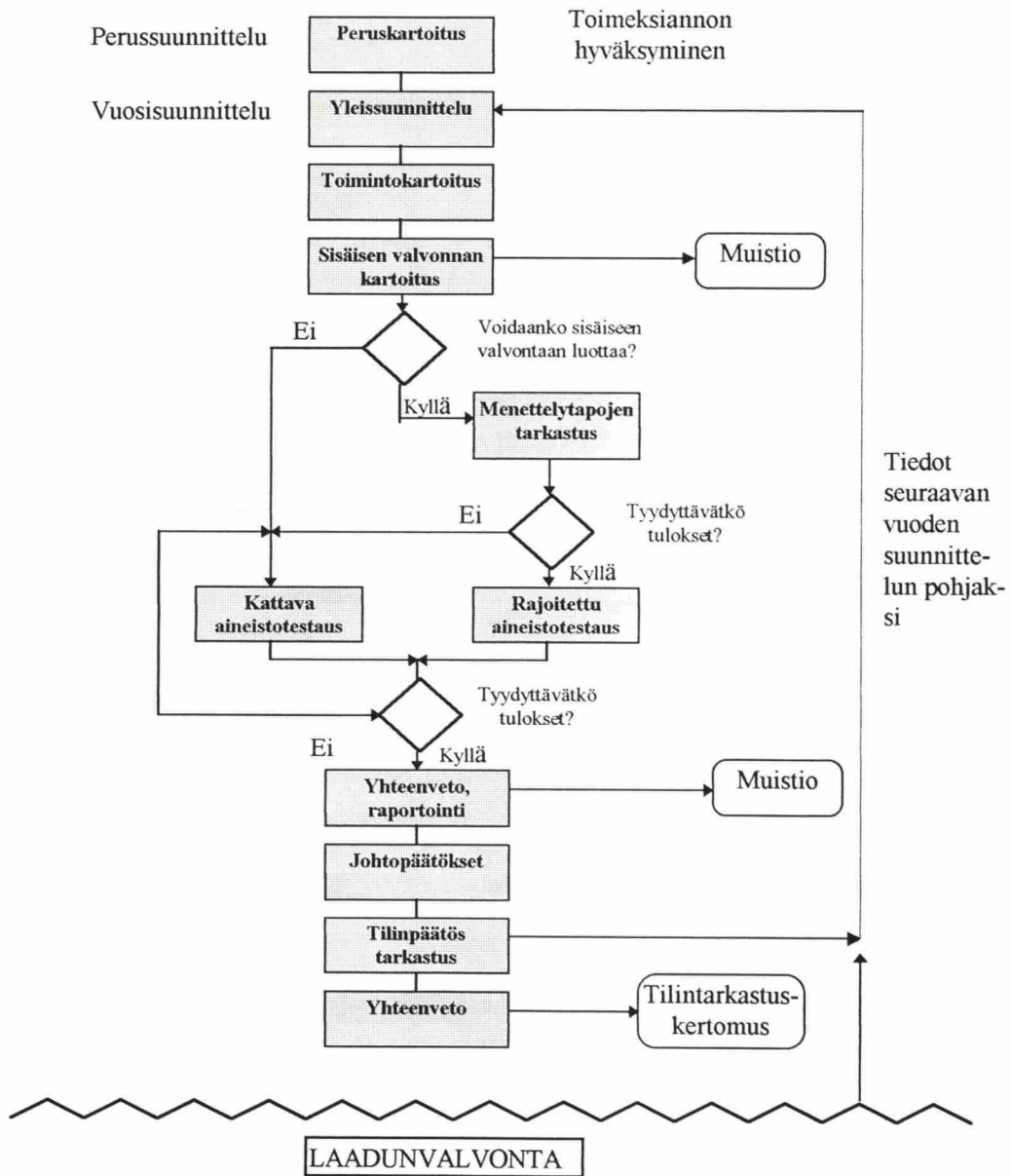
Kuvio 1: Tilintarkastusprosessin vaiheiden ajoittuminen tilikauden eri osille

Lähde: Taylor & Glezen 1994, 311 (muokattu)

Tilintarkastustyön vaiheet voidaan kuvata lukuisilla eri tavoilla, joskin kuvaukset sisältävät yleensä pääpiirteissään saman perusrungon. Seuraavaksi esiteltävä tilintarkastuksen prosessimalli (kuvio 2) on muokattu Vahteran (1986, 158) esittämän tilintarkastusprosessimallin pohjalta.⁸

Kuvio 2: Tilintarkastusprosessi

Lähde: Vahtera 1986, 158 (muokattu)

⁸ Muista tilintarkastusprosessien malleista katso esim: Arens & Loebbecke 1997, 348; Riistama 1995, 74; Toiviainen 1991, 29; Lee 1991, 61; McKee 1989, 24-28, ref. Toiviainen 1991; Vasarhelyi & Lin 1988, 75 ref. Toiviainen 1991; Jenkins ym, 1986, 3 ref. Toiviainen 1991, 28; Tilintarkastajayhdistys HTM 1985, 21; Jolkkonen 1984, 92; Grobstein & Craig 1984, 7; Felix & Kinney 1982, 246; Joyce 1979, 35; Airisto 1977, 5.

Kyseinen malli soveltuu lähinnä suurten yritysten tarkastamiseen, vaikka niidenkään tarkastamisessa ei käytännössä aina voida noudattaa mallin mukaista puhdasoppista vaiheistusta. On huomioon otettava myös se, että prosessin työvaiheet ovat usein päällekkäisiä, ja niitä voidaan käytännössä monesti suorittaa samanaikaisesti. Esimerkiksi suunnitteluvaihe, joka kuvauksessa on luonnollisesti sijoitettu prosessimallin alkuun on käytännössä tietyllä tavalla koko tarkastusprosessin ajan jatkuva vaihe (Dunn 1991, 115).

2.1 Toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen

Ennen varsinaisen tarkastusprosessin aloittamista tulee tilintarkastajan tehdä päätös uuden toimeksiannon hyväksymisestä tai vanhan jatkamisesta. Vaikka asiakkaiden hankkiminen ja säilyttäminen kovassa kilpailussa ei ole helppoa, tulisi tilintarkastajan tästä huolimatta arvioida huolellisesti, mitkä asiakkaat ovat hyväksyttävissä olevia ja mitkä taas eivät. (Arens & Loebbecke 1994, 207). Hyväksyessään uuden asiakkaan tilintarkastaja ottaa samalla vastuun tarkastuksen suorittamisesta hyvän tilintarkastustavan edellyttämällä tavalla. Tilintarkastajan työstä ovat nykyään kiinnostuneet osakkeiden omistajien lisäksi myös muut yrityksen sidosryhmät kuten julkinen valta, sijoittajat, luottolaitokset, työmarkkinajärjestöt (Riistama & Järvinen 1989, 7) sekä luonnollisesti ns. suuri yleisö, joka lehdistöä seuraamalla muodostaa käsityksensä tilintarkastajien toiminnasta. Lisäksi tilintarkastaja on vastuussa luonnollisesti koko omalle ammattikunnalleen (Dunn 1991, 38). Tilintarkastajalla voidaankin katsoa olevan nykyään myös yhteiskunnallista vastuuta perinteisen henkilökohtaisen eettisen vastuunsa lisäksi.

Yhteisön hyväksyminen asiakkaaksi ei saisi olla mikään ainutkertainen tapahtuma, vaan toimeksiannon hyväksymisen tulisi tietyllä tavalla olla jatkuva prosessi, joka suoritetaan vuosittain uudelleen (IFAC, ISA 7). Varsinkin ensimmäisen vuoden tarkastuksen jälkeen olisi toimeksiannon uusi hyväksyminen asetettava tarkan arvioinnin kohteeksi ja esitettävä esimerkiksi seuraava kysymys: "Olisiko toimeksianto hyväksytty edellisenä vuonna jos asiakkaasta olisi tiedetty kaikki se mitä tällä hetkellä tiedetään?" "Jos vastaus on ei", tulee tarkoin harkita asiakkaan toimeksiantosuhteen jatkamista. (Taylor & Glezen 1994, 297) Samoin toimeksiantosuhteen katkaisemista tulisi harkita, jos edellisen vuoden tarkastuksen aikana on ollut havaittavissa huomattavia erimielisyyksiä asia-

kas yrityksen johdon kanssa tarkastuksen laajuudesta, raportoinnista tai palkkiosta. Myös mahdollinen riskin arviointi hyväksyttävää suuremmaksi voi olla syynä toimeksiannon lopettamiseen. Sillä vaikka toimeksianto olisi kannattava, sen sisältämä mahdollisesti realisoituva riski voi lyhyellä aikavälillä ylittää toimeksiannosta saatavat tuotot. (Arens & Loebbecke 1994, 220 - 221) Huolellisuudella asiakkaiden hyväksymisessä pyritään pienentämään riskiä tilintarkastuksen sisältämän vastuun realisoitumisesta, joka pahimmissa tapauksessa voi johtaa huomattaviin vahingonkorvauskanteisiin ja tilintarkastajan maineen menetykseen.

Huolellinen asiakkaiden hyväksyntä on samalla osa tilintarkastajien sisäistä laadunvalvontaa. KHT-yhteisön suosituksessa (1995a, 51), sisäistä laadunvalvontaa käsittelevässä kohdassa, mainitaan että ennen toimeksiannon vastaanottamista tulisi suorittaa asiakkaan arviointi. Ohjeita siihen, mitä arvioinnin tulisi sisältää, ei kuitenkaan ole sen tarkemmin annettu.

Toimeksiannon hyväksymiseen voidaan katsoa sisältyvän neljä eri vaihetta, jotka ovat (Boynton & Kell 1996, 191; Kell, Boynton & Ziegler 1989, 64)

- johdon rehellisyyden arviointi
- yrityksen toimintaympäristön ja riskien arviointi
- toimeksiannon suorittamisen edellytysten arviointi
- toimeksiantokirjeen (engagement letter) laatiminen.

Seuraavaksi käsitellään yllä esitettyjä asioita tarkemmin.

Johdon rehellisyyden arviointi. Hyväksyessään uutta asiakasta tilintarkastajan tulee ensimmäiseksi pyrkiä arvioimaan johdon rehellisyyttä. Onhan koko tilintarkastuksen pää tavoitteena antaa lausunto johdon laatimasta tilinpäätöksestä. Johdon epärehellisyys kasvattaa riskiä olennaisten virheiden ja väärinkäytösten huomaamatta jäämiseen. Epärehellisyyttä voitaisiin kompensoida ainoastaan huomattavalla tarkastustyön lisäämisellä, mutta tämä ei kustannussyistä ole käytännössä aina mahdollista. Toimeksianto tulee kuitenkin hyväksyä ainoastaan, jos johdon rehellisyydestä voidaan olla riittävän varmoja. (Kell ym. 1989, 64) Tärkeä keino selvitettäessä johdon rehellisyyttä on yhteydenotto

edelliseen tilintarkastajaan. KHT-yhteisön suosituksessa (1995a, 4) todetaankin, että saadessaan uudelta asiakkaalta tarjouksen tilintarkastustehtävästä tulisi tilintarkastajan ennen toimeksiannon hyväksyntää ottaa yhteys edelliseen tilintarkastajaan ja pyrkiä selvittämään tilintarkastajan vaihtoon johtaneet syyt.

Kyselyjä voidaan tehdä myös erilaisille osapuolille, joilla on ollut toimintaa kyseisen tarkastettavan kanssa. Tällaisia osapuolia voivat olla esimerkiksi pankit, asianajajat ja mahdolliset tiedossa olevat muut asiakkaat, joilla on ollut liiketoimia kyseisen tarkastettavan kanssa. Myös johdon mahdollista aikaisempaa työuraa voidaan yrittää kartoittaa ja tätä kautta saada mahdollisia viitteitä päätöksenteon tueksi.

Yrityksen toimintaympäristön ja mahdollisten epätavallisten riskien arviointi. Hyväksymisvaiheessa tulisi arvioida myös ns. business-riskiä (business risk). Business-riski on todennäköisyys siitä, että tilintarkastaja kärsii menetyksiä tilintarkastuksen suoritettuaan. Riskiä arvioidessaan tilintarkastajan tulisi arvioida tilinpäätöksen käyttäjien odotuksia ja käyttäjien tilinpäätöksen perusteella tekemiä päätöksiä. Tämä on tärkeää sen takia, että tilintarkastajan oikeudellinen vastuu on paljolti riippuvainen tilinpäätöksen käyttäjien tilinpäätöksen perusteella tekemistä päätöksistä. (Boynton & Kell 1996, 193) Mitä enemmän näitä mahdollisia päätöksen tekijöitä on sitä suuremmaksi kasvaa riski virheellisistä päätöksistä, jotka taas kasvattavat tilintarkastajaan kohdistuvien oikeustoimien riskiä. Esimerkiksi pörssinoteeratuille yrityksille arvioidaan normaalisti korkeaampi business-riski kuin noteeraamattomille yrityksille. Jos tilinpäätöksen käyttäjien mielestä annettu lausunto on väärä, vaikka se todellisuudessa olisikin oikea, uhkana ovat oikeustoimet, maineen menetys tai muut sanktiot. (Colbert 1991, 4 - 5) Jokainen edellä mainituista uhkista voi aiheuttaa vahinkoa tai tappioita tilintarkastajan toiminnalle monin eri tavoin. Oikeudenkäynnit, joko asiakkaan tai kolmannen osapuolen toimesta voivat johtaa vahingonkorvauksiin, asianajajat maksavat ja menetetyt työtunnit aiheuttavat kustannuksia. Lisäksi kärsinyt maine voi vaikeuttaa tulevaisuudessa asiakaskunnan laajentamista tai johtaa jopa asiakkaiden menetyksiin. (Brumfield, Elliot & Jacobson 1983, 60 - 61) Oikeustoimien kohteeksi joutumisuhka on siis olemassa riippumatta siitä, onko tilintarkastaja suorittanut tarkastuksen hyvän tilintarkastustavan ja muiden vaadittavien säännösten mukaisesti. (Colbert 1991, 4 - 5)

Asiakkaan taloudellinen tilanne on luonnollisesti yksi suurimmista tekijöistä, joka vaikuttaa business-riskin arvioimiseen (Pratt & Stice 1994, 640). Konkurssin tekevä asiakas aiheuttaa suuremmalla todennäköisyydellä oikeustoimia tilintarkastajaa kohtaan kuin yritys, joka menestyy hyvin. Muita tekijöitä, jotka tilintarkastajan tulisi ottaa huomioon arvioidessaan business riskiä ovat mm. omistussuhteet ja yrityksen koko, asiakkaan johdon maine ja kokemus, tilinpäätöksen käyttäjien ymmärrys siitä mitä tilintarkastus on, asiakkaan toimiala jne. Esimerkiksi USA:ssa on tiettyjä toimialoja, joita pidetään jopa niin riskialttiina, että tilintarkastustoimistot ovat alkaneet kieltäytyä tarkastamasta näiden toimialojen asiakkaita. Riskialttiina toimialoina pidetään erityisesti rahoitus-, pankki- ja vakuutusaloja. (Arens & Loebbecke 1997, 220)

Jos tilintarkastaja arvioi, että asiakkaan business-riski on huomattavan korkea, hän voi kieltäytyä toimeksiannosta liian suuren vahingonkorvausriskin, erilaisten sanktioiden ja maineen menetyksen pelossa. Riskin ollessa hieman matalampi, tilintarkastaja voi ottaa toimeksiannon vastaan, mutta kompensoida korkeampaa riskiä, suoritettavan tarkastuksen laajuudella, laadulla ja ajoituksella. (Colbert 1991, 4 - 5) Edellä mainitun tulisi luonnollisesti näkyä toimeksiannosta tehtävässä tarjouksessa normaalia korkeampana hintana.

Toimeksiannon suorittamisen edellytysten arviointi. Tilintarkastajan on myös tarkoin harkittava jokaisen toimeksiannon kohdalla, onko hänellä edellytyksiä suorittaa tarkastus hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Vuoden 1994 loppuun saakka voimassa olleissa eri yhteisölakeihin sisältyneissä säännöksissä viitattiin hyvän tilintarkastustavan edellyttämään laajuuteen. 1.1.1995 voimaan tulleessa tilintarkastuslaissa (936/1994) vastaava säännös kirjoitettiin uuteen muotoon "hyvän tilintarkastustavan mukaisesti", koska aikaisemman lainsäädännön ei katsottu velvoittavan hyvän tilintarkastustavan noudattamiseen. Samalla toteutettiin se tavoite, että hyvän tilintarkastustavan noudattamista edellytetään nyt kaikilta tilintarkastajilta ja kaikkien yhteisöjen sekä säätiöiden tilintarkastuksessa (Palvi 1995, 297). Tilintarkastuslain 16 §:ssä säädetään hyvän tilintarkastustavan velvoittavuudesta seuraavasti:

"Tilintarkastajan on noudatettava hyvää tilintarkastustapaa
1 §:ssä mainittuja tehtäviä suorittaessaan. Tilintarkastajan tulee

noudattaa yhtiömiesten, yhtiökokouksen tai vastaavan toimieli-
men antamia erityisiä ohjeita, mikäli ne eivät ole ristiriidassa lain,
yhtiöjärjestyksen, sääntöjen tai yhtiösopimuksen taikka hyvän ti-
lintarkastustavan kanssa”.

Pykälä velvoittaa tilintarkastajan noudattamaan hyvää tilintarkastustapaa suorittaessaan tilintarkastuslain soveltamisalaan kuuluvia tehtäviä. Käsitettä ”hyvä tilintarkastustapa” ei ole laissa edellä mainittua tarkemmin määritelty, vaan määrittäminen ja sen sisällön kehittäminen on Suomessa, kansainväliseen tapaan, jätetty ammatissa toimiville tilintarkastajille ja näiden ammatillisille yhteenliittymille.

Hyvä tilintarkastustapa on käsitteenä hyvään asianajotapaan ja hyvään kirjanpitotapaan rinnastettavaa yleistä tapaoikeutta (Komiteamietintö 1992:14, 98). Se velvoittaa toimimaan tilintarkastustehtävissä huolellisten ammattilaisten yleisesti noudattaman tilintarkastuskäytännön mukaisesti. Suomessa hyvää tilintarkastustapaa on määritellyt ja sen sisältöä muovannut erityisesti vuonna 1925 perustettu KHT-yhdistys - Föreningen CGR (Nieminen 1995, 275). Ensimmäiset kirjallisessa muodossa olevat tilintarkastusalaan liittyvät suositukset KHT-yhdistys hyväksyi ja julkaisi 1970-luvulla. Uusien suositusten laatiminen sekä vanhojen uudistaminen muuttuneita olosuhteita vastaavaksi on tämän jälkeen jatkunut keskeytyksettä, ja tällä hetkellä yhdistyksen tilintarkastusalan suositukset muodostavatkin varsin laajan kokonaisuuden käsittäen sekä hyvää tilintarkastustapaa että hyvää tilintarkastajatapaa kuvaavia normeja. Lähtökohtana KHT-yhdistyksen suosituksille ovat olleet kansainvälisen tilintarkastusjärjestön IFAC:in laatimat suositukset, joiden edistämiseen KHT-yhdistys on IFAC:in jäsenenä⁹ sitoutunut. (KHT-yhdistys 1995a, esipuhe) IFAC:in suosituksiin ovat taas suuresti vaikuttaneet USA:n hyväksytyjen tilintarkastajien kansallisen kattojärjestön AICPA:n laatimat suositukset, joita on julkaistu jo vuodesta 1972 lähtien (Arens & Loebbecke 1997, 18; Komiteamietintö 1992:14, Liite 1)

⁹ KHT-yhdistys liittyi IFAC:in jäseneksi vuonna 1977 (Nieminen 1995, 280)

KHT-yhdistyksen suositukset noudattavat tänä päivänä olennaisilta osiltaan IFAC:in laatimia suosituksia (Palvi 1995, 296). Suositusten vastaavuus on tärkeä asia, sillä suomalaisen yritystoiminnan kansainvälistyminen, tytäryhtiöiden perustamiset ja ostot ulkomailta, ulkomaisten luottojen hankinta ja ulkomaisille sijoittajille suunnatut osakeannit sekä Suomessa jo toimivat sadat ulkomaisten yritysten tytäryhtiöt edellyttävät myös tilintarkastuksen vertailtavuuden parantamista kansainvälisen käytännön kanssa. Yritystoiminnan kansainvälistyminen asettaa tilintarkastajille myös lisääntyviä vaatimuksia ulkomaalaisten kirjanpito- ja tilinpäätösnormien kuten IASC:n¹⁰ laatimien kansainvälisten kirjanpidon suositusten tuntemukselle. (Prepula 1986, 380 - 386; Palvi 1995, 296)

KHT-yhdistyksen julkaisemilla suosituksilla on suuri merkitys myös sen takia, että Keskuskauppakamarin yhteydessä toimiva tilintarkastuslautakunta hyväksyi vuonna 1992 KHT-yhdistyksen laatimat suositukset normistoksi, jonka perusteella se osaltaan arvioi käsittelemiensä tapausten yhteydessä suoritettun tilintarkastuksen lainmukaisuutta. (Palvi 1995, 295)

Harkitessaan edellytyksiään suorittaa toimeksianto hyvän tilintarkastustavan mukaisesti tilintarkastajan tulisi arvioida omaa kokemustaan ja osaamistaan suhteessa tarkastettavan asiakkaan toimialaan, kokoon ja toiminnan monimutkaisuuteen. Harkinta pitäisi tehdä tarvittavalla vakavuudella, sillä vain noudattamalla hyvää tilintarkastustapaa voi tilintarkastaja välttää työnsä moitittavuuden ja siitä mahdollisesti johtuvan vahingonkorvausvelvollisuuden.

Jokaisen toimeksiannon kohdalla tilintarkastajan on myös varmistuttava siitä, että hänellä on tarvittava kelpoisuus ja että hän on esteetön tarkastuksen suorittamiseen. Yleiset kelpoisuusvaatimukset koskevat sellaisia ominaisuuksia, jotka tilintarkastajan täytyy omata, jotta hän ylipäänsä voi toimia tilintarkastajana. Erityiset esteellisyysäännökset taas estävät tilintarkastajaa toimimasta määrätynlaisissa tilintarkastustehtävissä. Ellei tilintarkastaja täytä tehtävässään jokaista yleistä kelpoisuus- ja erityistä esteettömyysvaatimusta, ei hän ole kelpoinen suorittamaan tilintarkastusta. Yleistä kelpoisuutta vailla oleva henkilö ei kelpaa lainkaan minkään yhteisön tilintarkastajaksi. Erityistä kelpoi-

¹⁰ IASC (International Accounting Standards Board) on järjestö joka perustettiin vuonna 1973 edistämään tilinpäätösraportoinnin parantamista ja harmonisoimista ensi sijassa kehittämällä ja julkaisemalla kansainvälisiä tilinpäätösstandardeja (International Accounting Standards/IAS).

suutta vailla oleva eli esteellinen henkilö ei kelpaa tietyn yhtiön tilintarkastajaksi tiettyinä ajanjaksona määrätyissä olosuhteissa. Edellä olevasta huolimatta hän voi olla kelvollinen jonkin toisen yhteisön tilintarkastajaksi (Heikkonen 1979, 45). Kelpoisuuden puuttuminen ja esteellisyys kieltää siis ennakolta tilintarkastajaa ottamasta tarjottua tilintarkastustoimeksiantoa vastaan.

Yleiset kelpoisuusvaatimukset on säädetty tilintarkastuslain 10 §:ssä ja ne voidaan jakaa vielä erikseen muodollisiin ja asiallisiin vaatimuksiin.

1. Muodolliset vaatimukset ovat:

- vähintään yhdellä tilintarkastajalla tulee olla asuinpaikka Euroopan talousalueella tai tilintarkastajan tulee olla KHT- tai HTM-yhteisö
- ei vajaavaltainen
- ei konkurssissa.

2. Asiallinen vaatimus on:

- sellainen laskentatoimen, taloudellisten ja oikeudellisten asioiden sekä tilintarkastuksen tuntemus ja kokemus kuin yhteisön tai säätiön toiminnan laatuun ja laajuuteen katsoen on tarpeen tehtävän hoitamiseksi .

Tilintarkastajalla tulee yleisen kelpoisuuden lisäksi olla erityinen kelpoisuus eli hänen on oltava vapaa sellaisesta suhteesta tarkastettavaan kohteeseen, joka voisi vaarantaa hänen riippumattomuutensa. Tilintarkastuslain 23 §:n mukaan tilintarkastajalla on oltava edellytykset riippumattoman tilintarkastuksen toimittamiseen. Jos edellytykset riippumattoman tarkastuksen suorittamiseen puuttuvat, tilintarkastajan on kieltäydyttävä vastaanottamasta tehtävää tai luovuttava siitä. Näin myös silloin, kun olosuhteet ovat sellaiset, että ne voivat antaa aiheen oikeutettuun epäilyyn riippumattomuudesta (KHT-yhdistys 1995a, 2).

Tilintarkastuslain perusteluissa (HE 295/1993, 37) todetaan, että riippumattomuus saattaa vaarantua esimerkiksi seuraavista syistä:

- tilintarkastaja omistaa huomattavan määrän tarkastettavan yhtiön osakkeita
- samassa tilintarkastus- tai kirjanpitotoimistossa työskentelevä on tehnyt kirjanpidon ja/tai tilinpäätöksen
- tilintarkastaja on osakkaana tarkastuksen kohteena olevan yrityksen käyttämässä kirjanpitotoimistossa¹¹
- tilintarkastajalla on läheinen ja riippumattomuuden arvioinnin kannalta olennainen muu liikesuhde toimeksiantajan kanssa kuin tilintarkastustoimeksianto
- tilintarkastajalla on henkilökohtainen ystävyys- tai vastaava suhde tarkastettavan yrityksen johtoon kuuluviin henkilöihin.

Riistama (1994, 32 - 34) on lisäksi maininnut seuraavien asioiden haittaavan tilintarkastajan riippumattomuutta. Tilintarkastajan palkkion määrääminen tai sopiminen niin matalaksi, ettei se anna mahdollisuutta toimeksiannon vaatiman ammattitaidon tai työmäärän huomioon ottaen kohtuulliseen korvaukseen. Yhdeltä asiakkaalta saatavan palkkio-osuuden nouseminen liian korkeaksi suhteessa tilintarkastajan muihin tuloihin. Mainitun osuuden määrä joudutaan arvioimaan tapauskohtaisesti. Sellaisten etuuksien vastaanottaminen asiakasyritykseltä, joita ei kenenkään muun ole mahdollista saada. Tilintarkastaja ei saa myöskään olla taloudellisessa riippuvuussuhteessa tarkastettavaan. Luettelo on esimerkinomainen, eikä kaikkia tilanteita tai olosuhteita voida etukäteen ennakoita. Tästä syystä onkin tärkeää, että tilintarkastajat toimivat tilanteen niin vaatiessa oman harkintansa perusteella ja kieltäytyvät vastaanottamasta tehtävää tai luopuvat siitä, mikäli riippumattomuuden vaarantumista voidaan perustellusti epäillä (Suomela ym. 1995, 132 - 133). Viime kädessä tilintarkastaja saavuttaa riippumattomuutensa omalla toiminnallaan ja asenteellaan.

Riippuvuus saattaa käytännössä tulla ongelmaksi lähinnä harkittaessa, minkälaista ja minkälajuisista konsultointia voidaan varsinaisen tilintarkastuksen ohella suorittaa ilman, että se vaikuttaa haitallisesti tilintarkastajan riippumattomuuteen tai puolueettomuuteen. Tilintarkastaja voi toimia konsulttina aloilla, joilla hänellä on riittävä pätevyys.

¹¹ Katso esim. Tilintarkastuslautakunnan ratkaisu 22/1995 (löytyy mm. Keskuskauppakamari 1997, 8-9), jossa KHT-tilintarkastaja sai varoituksen suoritettuaan tarkastuksen yrityksessä, jonka kirjanpitoa hoitavassa yrityksessä hän oli samaan aikaan huomattavana osakkeenomistajana.

Tällaisia aloja ovat yleensä esim. kirjanpito, laskentatoimi, sisäinen valvonta, verotus, tietojenkäsittely ja näihin verrattavissa olevat tilintarkastusta lähellä olevat alat. (KHT-yhdistys 1995a, 2 - 3) Konsultoinnin aihepiiriä tärkeämpää on kuitenkin se, että konsultointia harjoittava tilintarkastaja ei osallistu itse päätöksentekoon. Konsultoinnin tulisi muodostua ainoastaan päätöksenteon tueksi tarvittavan aineiston kokoamisesta, läpikäymisestä ja analysoimisesta. Lopulliset päätökset tulisi johdon tehdä aina itse, vaikka tilintarkastaja toimisikin johdon keskustelukumppanina. (KHT-yhdistys 1995b, 12)

Suuret tilintarkastustoimistot niin Suomessa kuin muuallakin maailmassa ovat pyrkineet välttämään konsultoinnin aiheuttamia riippumattomuusepäilyjä eriyttämällä konsultointinsa omaksi yhtiöksi. Tämä on hyvä tapa säilyttää riippumattomuus myös suuren yleisön silmissä.

Lain 24 §:ssä määritellään tehtäviä ja tapauksia, jotka johtavat riippuvuussuhteen syntymiseen eli tilintarkastajan esteellisyyteen vastaanottaa toimeksiantoa. Pykälän mukaan edellä mainittu riippuvuussuhde on olemassa ainakin silloin kun tilintarkastaja on:

- 1) yhteisön tai säätiön taikka kirjanpitolaissa tarkoitetulla tavalla samaan konserniin kuuluvan yhteisön tai sanotussa laissa tarkoitetun osakkuusyhteisön yhtiömies, hallituksen tai hallintoneuvoston jäsen, toimitusjohtaja tai vastaavassa asemassa oleva taikka se, jonka tehtävä on yhteisön tai säätiön kirjanpidon tai varojen hoito taikka hoidon valvonta;
- 2) edellä 1 kohdassa tarkoitettuun yhteisöön tai säätiöön taikka siinä tarkoitettuun henkilöön palvelussuhteessa tai muutoin alistussuhteessa oleva tai
- 3) edellä 1 kohdassa tarkoitetun henkilön aviopuoliso tai hänen kanssaan yhteisessä taloudessa avioliitonomaisessa olosuhteissa elävä henkilö, veli tai sisar taikka se, joka on häneen suoraan ylenevässä tai alenevassa sukulaisuus- tai lankoussuhteessa taikka sellaisessa lankoussuhteessa, että toinen heistä on naimisissa toisen veljen tai sisaren kanssa.

Tilintarkastuslaki määrittelee myös selvät rajat sille, minkä kokoisia yrityksiä tilintarkastaja saa tarkastaa ilman vaadittua hyväksyntää eli auktorisointia. Rajat käyvät ilmi seuraavasta taulukosta. (Taulukko 1)

Taulukko 1: Hyväksytyn tilintarkastajan valintavelvollisuus

Jos vähintään kaksi seuraavasta kolmesta edellytyksestä täyttyy on valittava	Edellisen tilikauden taseen loppusumma yli (milj. mk)	Edellisen tilikauden liikevaihto tai sitä vastaava tuotto yli (milj. mk)	Edellisen tilikauden henkilökunta keskimäärin yli
vähintään yksi KHT- tai HTM-tilintarkastaja	2	4	10
KHT- tai HTM-tilintarkastaja	12,5	25	50
vähintään yksi KHT-tilintarkastaja	150	300	300

Edellä olleesta käy hyvin ilmi, että arvio siitä onko toimeksianto mahdollista suorittaa hyvän tilintarkastustavan edellyttämällä tavalla muodostuu monesta eri asiasta.

Toimeksiantokirjeen laatiminen. Neljäntenä vaiheena hyväksymisessä on toimeksiantokirjeen laatiminen. Toimeksiantokirjeen tarkoituksena on ehkäistä väärinkäsityksiä asiakkaan ja tilintarkastajan välillä. (Arens & Loebbecke 1997, 221) Toimeksiantokirjeessä vahvistetaan tehtävän vastaanotto, määritellään toimeksiannon laajuus, selvennetään vastuukysymyksiä ja muita työhön liittyviä asioita. Siinä tulisi määritellä myös perusteet tarkastustyön veloitukselle. Sopimus tulee uusua vuosittain. Toimeksiantokirjeen laatimista ei ole kuitenkaan Suomessa katsottu tarpeelliseksi, koska tilintarkastus on lakiin perustuva toimenpide, ja näin ollen myös sen sisältöä voitaneen pitää lakisääteisenä. (Almqvist 1991, 367). Tämä on sinänsä valitettavaa, sillä toimeksiantokirjeen laatiminen voisi olla oivallinen väline etsittäessä ratkaisua ns. odotuskuiluongelmaan (expectation gap), koska se voisi auttaa asiakkaita ymmärtämään paremmin tilintarkastuksen sisältöä.

2.2 Suunnittelu

Tilintarkastajan tulee suunnitella oma ja apulaistensa työ. Suunnittelussa määritellään tarkastuksen tavoitteet, laajuus, tarkastuksessa käytettävät menetelmät ja tarkastustoimenpiteiden ajoitus (KHT-yhdistys 1995a, 10).

2.3 Tarkastus

Tilinpäätöksen ja kirjanpidon tarkastuksen avulla tilintarkastajan tulee muodostaa perusteltu käsitys siitä, onko tilinpäätös laadittu kirjanpitolain ja tilinpäätöksen laatimista koskevien muiden säännösten ja määräysten mukaisesti ja antaako se kirjanpitolaissa tarkoitetulla tavalla oikeat ja riittävät tiedot toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta. Tarkastuksessa pyritään - lain säännökset ja hyvä kirjanpitotapa huomioon ottaen - toteamaan, että (KHT-yhdistys 1995a, 9)

- tuloslaskelma on laadittu kirjanpitolain mukaan
- taseessa esitetyt varat ja velat ovat olemassa ja ne on oikein arvostettu, yhtiö omistaa mainitut varat ja sillä on taseessa mainitut velat
- tuloslaskelman ja taseen tiedot perustuvat yhtiön kirjanpitoon
- tilinpäätöksessä on esitetty lain ja hyvän kirjanpitotavan edellyttämät tiedot.

Tilintarkastajan on myös tarkastettava yhtiön hallinnon lainmukaisuutta. Tilintarkastuslain mukaisen hallinnon tarkastuksen tavoitteena on todeta, ettei yhteisön tai säätiön yhtiömies, hallituksen, hallintoneuvoston tai vastaavan toimielimen jäsen, puheenjohtaja tai varapuheenjohtaja taikka toimitusjohtaja tai muu vastuuvollinen ole syylistynyt tekoon tai laiminlyöntiin, josta saattaa seurata vahingonkorvausvelvollisuus yhteisöä tai säätiötä kohtaan, taikka muuhun yhteisöä tai säätiötä koskevan lain tai sen yhtiöjärjestyksen, yhtiösopimuksen tai sääntöjen vastaiseen toimintaan. Havaitessaan edellä mainittuja tekoja tai laiminlyöntejä tulee tilintarkastajan tehdä niistä muistutus tilintarkastuskertomuksessa. Vähäisistä tai epäolennaisista laiminlyönneistä tai teoista, joiden ei voida katsoa aiheuttavan merkittävää vahinkoa, riittää yleensä raportointi yhteisön tai säätiön johdolle. (KHT-yhdistys 1995a, 9 - 10) Tilintarkastajan ei siis tarvitse ottaa kantaa mahdollisiin toimien tarkoituksenmukaisuuskysymyksiin. Hallinnon tar-

kastusta ei voida erottaa muusta tilintarkastuksesta, joten sen toteuttaminen tapahtuu koko tilintarkastusprosessin ajan. Hallinnon tarkastuksen kohteena ovat yhteisön sisäiset asiakirjat, kuten hallintoelinten pöytäkirjat ja niihin liittyvät asiat kuten muistiot ja raportit (Riistama 1995, 70). Hallinnon tarkastaminen on pohjoismainen ilmiö, sillä tiettävästi ainoastaan Ruotsissa ja Suomessa esiintyy hallinnon tarkastus käsitteenä (Paul 1995, 322). Suomessa jo vuoden 1895 osakeyhtiölaki velvoitti tilintarkastajia tarkastamaan myös yhtiön hallinnon. Ruotsissa hallinnon tarkastuksella on monisatavuotiset perinteet. Toisaalta kuitenkin kuten Heikkonen (1979, 30) toteaa, vaikka monissa maissa ei ole suoranaisesti säädetty hallinnon tarkastusta tilintarkastukseen kuuluvaksi, tilintarkastajat tarkastavat todellisuudessa näissäkin maissa monia asioita, joita meillä pidetään lähinnä hallintoon kuuluvina. Näissä maissa tilintarkastajat eivät kuitenkaan esitä käsitystään hallintoelimille myönnettävästä vastuuvapaudesta.

Siirryttäessä suunnitteluvaiheesta tilintarkastuksen toimeenpanoon lähtökohtana on suunnitteluvaiheessa muodostunut käsitys sisäisen valvonnan toimivuudesta ja yrityksen toimintaan mahdollisista sisältyvistä riskeistä. Mitä suurempi luottamus valvonnan toimivuudesta on, sitä enemmän painoa pannaan informaatiojärjestelmien ja sisäiseen valvontaan kuuluvien järjestelmien tarkastamiseen. Jos taas havaitaan, ettei sisäinen valvonta ole tietyillä alueilla kunnossa, joudutaan näillä alueilla suorittamaan yksityiskohtaista tarkastusta.

Erittäin tärkeää on, että tarkastuksen tuloksia hyödynnetään tilintarkastussuunnitelman tarkistamisessa ja seuraavan tilikauden tilintarkastussuunnitelmaa laadittaessa. Tilintarkastuksen tulisi olla kehämäinen prosessi, jossa edellisen tilikauden tarkastushavainnot luovat aina pohjan seuraavan tilikauden tarkastuksen suunnittelulle ja sitä kautta koko suoritettavalle tarkastukselle. (Katso kuvio 2, s. 8)

Tarkastustyö voidaan ajallisesti jakaa kahteen eri vaiheeseen, tilikauden aikaiseen ns. valvontatilintarkastukseen, josta käytetään myös nimitystä jatkuva tilintarkastus, sekä tilinpäätöksen tarkastukseen. Tilintarkastajan ammatillisesta harkinnasta riippuu, kuinka paljon tarkastusta on tarpeellista suorittaa jo tilikauden aikana vai voidaanko tarkastus jättää osittain tai kokonaan tilinpäätöksen tarkastamisen yhteyteen. Sisäisiä valvontajärjestelmiä ja juoksevaa kirjanpitoa pyritään yleensä tarkastamaan jo tilikauden aikana.

Suuremmissa yrityksissä tilintarkastus on ensisijaisesti tilikauden aikaisten tapahtumien tarkastusta, kun taas pienehköissä yrityksissä tarkastus saatetaan toteuttaa kokonaan tai valtaosin tilinpäätöksen valmistumisen jälkeen. Suurehkoissa yrityksissä kauden aikainen toiminta, valvontatilintarkastus, on myös työpanoksella mitattuna laajempaa resurssointia vaativa vaihe kuin tilinpäätöksen tarkastus (Toiviainen 1991, 26).

Tilintarkastajan on jokaisen toimeksiannon kohdalla erikseen otettava kantaa siihen, kuinka paljon ja minkälaista näyttöä tarvitaan, jotta voidaan varmistua siitä, että tilinpäätös on laadittu hyvän kirjanpitotavan mukaisesti. Kerätyn aineiston pohjalta tarkastajan tulee muodostaa kuva tarkastettavasta kirjanpidosta ja tilinpäätöksestä sekä hallinnosta. Saamansa kuvan perusteella tilintarkastaja antaa tilintarkastuskertomuksessa vaaditut lausunnot. Pystyäkseen antamaan perustellusti nämä lausunnot on tilintarkastajan pystyttävä todentamaan suorittamansa tarkastukset. Toisin sanoen tilintarkastajan tulee pystyä osoittamaan tietävänsä, ei ainoastaan luulevansa tai uskovansa jonkin asian tilan. Todentaminen ei koskaan voi olla täydellistä, vaan todentamisessa tulee aina valita menettelytavat, jotka tuottavat hyväksyttävän lopputuloksen kohtuullisin kustannuksin. (Riistama 1994, 49)

2.4 Raportointi

Tilintarkastusprosessin tietynlaisena pääkohtana voidaan pitää tilinpäätöksen tarkastuksen tuloksena annettavaa tilintarkastuskertomusta. Tilintarkastuslain 19 §:ssä säädetään tarkemmin tilintarkastuskertomuksesta ja siihen sisällytettävistä lausunnoista. Tilintarkastajan tulee antaa kertomuksessaan lausunto seuraavista asioista:

- Onko tilinpäätös laadittu kirjanpitolain ja tilinpäätöksen laatimista koskevien muiden säännösten ja määräysten mukaisesti.
- Antaako tilinpäätös kirjanpitolaissa tarkoitetulla tavalla oikeat ja riittävät tiedot yhteisön tai säätiön toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta.
- Voidaanko tilinpäätös vahvistaa.
- Voidaanko hallintoneuvoston ja hallituksen jäsenille sekä toimitusjohtajalle myöntää vastuuvapaus.

- Voidaanko hallituksen esitystä tuloksen mukaisten voittovarojen käsittelystä pitää yhteisölain mukaisena.

Tilintarkastuskertomuksen antamisen edellytyksenä on tilikauden aikana suoritettujen tarkastusten lisäksi, luonnollisesti, itse tilinpäätöksen tarkastaminen. Tilinpäätöksen tarkastuksen laajuus ja yksityiskohtaisuus riippuu olennaisesti tilikauden aikana tehdyn tarkastuksen tuloksista. Mitä suurempi on luottamus sisäisen valvonnan toimivuuteen ja mitä kattavampaa tilikauden aikainen tarkastus on ollut, sitä helpompaa on tilinpäätöksen tarkastus. Tilintarkastaja voi raportoida vapaamuotoisemmin myös tilikauden aikana havaituista tarkastustuloksista yhtiön johdolle. Tässä yhteydessä voidaan mainita vielä tilintarkastuslaissa mainitut muut raportointimuodot¹² niihin lähemmin puuttumatta. Nämä ovat tilintarkastuspöytäkirja ja tilintarkastajan tilinpäätösmerkintä.

2.5 Laadunvalvonta

Laadunvalvonnan tärkeydestä ja sen tulevaisuudessa vielä korostuneemmasta asemasta johtuen laadunvalvonta on tutkimuksessa liitetty perinteisen tilintarkastusprosessin osaksi. Keskustelu tilintarkastuksen laadusta ja sen kehittamisestä on viime vuosina ollut suuren mielenkiinnon kohteena niin tilintarkastusammattikunnan kuin myös suuren yleisön keskuudessa. Mielenkiintoa on ollut vauhdittamassa etenkin 1990-luvun alun syvä lama ja sen mukanaan tuomat pörssikurssien romahdukset ja lukuisat konkurssit, joiden selvittelyjen aikana myös tilintarkastajat saivat osakseen paljon kritiikkiä ja yleistä arvostelua. Yleinen mielipide onkin vaikuttanut siihen, että tilintarkastajien yleisen uskottavuuden lisäämiseksi ja ylläpitämiseksi tarvitaan nykyisen kauppakamarilaitoksen tekemän valvonnan lisäksi tehokkaampaa tilintarkastajien sisäistä ja ulkoista laadunvalvontaa. (Koskelainen & Törnroos-Huhtamäki 1997, 244).

Laadunvalvonnan tehtävänä on viime kädessä varmistaa, että tilintarkastustyö suoritetaan hyvän tilintarkastustavan edellyttämällä tavalla ja hyvää tilintarkastustapaa noudattaen. Tilintarkastajien valvonta on Suomessa järjestetty tällä hetkellä seuraavasti.

¹² Katso näistä raporteista tarkemmin tilintarkastuspöytäkirja: tilintarkastuslaki 20§ ja KHT-yhdistys 1995a, 35-36 ja tilinpäätösmerkintä: tilintarkastuslaki 18§ ja KHT-yhdistys 1995a, 36-37

Viranomaisten taholta suoritettu valvonta. Tilintarkastuslain mukaan Keskuskauppa-kamarin tilintarkastuslautakunta hyväksyy KHT-tilintarkastajat ja KHT-yhteisöt ja valvoo näiden toimintaa. Suomen 21:n alueellisen kauppakamarin tilintarkastusvaliokunnat vastaavasti hyväksyvät HTM-tilintarkastajia ja HTM-yhteisöjä sekä valvovat niiden toimintaa. Tilintarkastajien hyväksyntä ja valvonta kuuluvat läheisesti yhteen. KHT- ja HTM-tilintarkastajien toiminnan valvonta alkaa nimittäin jo hyväksymispäätöksestä, mikä on valvonnan kannalta yksi tärkeimmistä toimenpiteistä. Pitämällä hyväksymisen edellytykset korkealla tasolla pyritään turvaamaan KHT- ja HTM-tilintarkastajien osaamisen taso ja siten vähentämään jälkikäteisen valvonnan tarvetta. (Saarikivi 1996, 309) Viranomaiset valvovat tilintarkastuslain mukaan yhtäältä ammattitaidon sekä muiden hyväksymisen edellytysten säilymistä ja toisaalta myös hyväksytyjen tilintarkastajien toimintaa.

Hyväksytyjen tilintarkastajien valvonnassa käytettävissä olevat kurinpidolliset sanktiot ovat ankarimmasta lievimpään hyväksymisen peruuttaminen, varoitus ja huomautus. Sanktiot perustuvat tilintarkastuslakiin ja niiden tunnusmerkit käyvät ilmi lain 38 - 39 §:istä. Kurinpidolliset sanktiot eivät ole luonteeltaan rangaistuksia, vaan valvo-van toimielimen osoittama tilintarkastajan toimintaan kohdistuva moite.

Keskuskauppakamarin tilintarkastuslautakunta ja kauppakamarien tilintarkastusvalio-kunnat tekevät päätökset varoituksen ja huomautuksen antamisesta hyväksytylle tilin-tarkastajalle. Tilintarkastajan hyväksymisen peruuttamisesta voi kuitenkin päättää aino-astaan valtion tilintarkastuslautakunta. Valtion tilintarkastuslautakunta on Kauppa- ja teollisuusministeriön yhteydessä toimiva elin, jonka tehtävänä tilintarkastuslain 28 §:n mukaan on:

- 1) antaa ohjeita ja lausuntoja tilintarkastuslain ja sen nojalla annetun asetuksen soveltamisesta;
- 2) tehdä esityksiä ja aloitteita tilintarkastusta koskevien säännösten kehittämisestä;
- 3) huolehtia tilintarkastuksen yleisestä ohjauksesta, kehittämisestä ja valvonnasta.

Valvonta-asioiden määrä on viime vuosina kasvanut tasaisesti vaikkakaan valvonta-asioita ei ole ollut runsaasti tilintarkastajien toimeksiantojen lukumäärään verrattuna (Saarikivi 1996, 313). Kauppakamarilaitoksen suorittama valvonta on kuitenkin käytännössä luonteeltaan passiivista ja yksipuolista siinä mielessä, että yksittäinen valvonta-asia otetaan esille pääsääntöisesti vain ulkoa, esim. asiakkaalta tai osakkeenomistajalta tulleen valituksen perusteella. Esimerkiksi vuonna 1996 Tilintarkastuslautakunta käsiteli yhteensä 23 KHT-tilintarkastajien ja KHT-yhteisöjen toimintaan liittyvää valvonta-asiaa, joista 19 päätettiin vuoden 1996 aikana. Edellä mainituista 19 päätetystä valvonta-asiasta 16 tapausta tuli Tilintarkastuslautakunnan käsiteltäväksi kokonaan tai osittain kantelun johdosta. (Keskuskauppakamari 1997, 2) Kantelutapauksessa valvovan toimielimen tehtävänä on ottaa kantaa siihen, onko tilintarkastajan toiminta valituksen kohteena olevassa tapauksessa ollut hyvän tilintarkastustavan mukaista. Kauppakamarilaitoksen suorittama tilintarkastajien valvonta ei siis ole tällä hetkellä tilintarkastajien tai tilintarkastustoimistojen käyttämiin menettelytapoihin tai näiden suorittamiin yksittäisiin tehtäviin kohdistuvaa ulkoista laadunvalvontaa (Koskelainen & Törnroos-Huhtamäki 1997, 245).

Sisäinen laadunvalvonta. KHT-yhdistys hyväksyi 1995 vuoden alussa sisäistä laadunvalvontaa koskevan suosituksen. Suosituksen lähtökohtana on yleinen vaatimus, että kaikki tilintarkastustyö suoritetaan hyväksyttävien periaatteiden mukaisesti. Tämän varmistamiseksi tulisi niin tilintarkastustoimistojen kuin yksittäisten tilintarkastajienkin soveltaa sellaista laadunvalvontajärjestelmää, joka antaa riittävän varmuuden siitä, että tilintarkastustyön laadussa ei esiinny olennaisia puutteita. (KHT-yhdistys 1995a, 51)

KHT-yhdistyksen antama suositus käsittelee sekä yleistä valvontaa, jonka tarkoituksena on taata edellytykset tilintarkastuksen korkealle laadulle, että toimeksiantokohtaista valvontaa, jonka tavoitteena on varmistaa mm. että toimeksianto suunnitellaan niin, että se voidaan toteuttaa tarkoituksenmukaisella tavalla, työtehtävät suoritetaan hyvin ja että suoritettu tarkastustyö on myös jälkikäteen todennettavissa. (KHT-yhdistys 1995a, 52) Jälkikäteen todennettavuus korostaa tilintarkastajan työpapereiden merkitystä valvonnan kannalta. KHT-tilintarkastajasääntöjen mukaan tilintarkastajan tulee laatia ja säilyttää työpaperinsa, josta käy selville, miten hän on päätenyt tarkastuksen perusteella antamaansa lausuntoon.

Työpapereiden tarkoituksena voidaan katsoa olevan (KHT-yhdistys 1995a, 41):

- auttaa tilintarkastajaa työn suorittamisessa ja erityisesti antaa varmuus siitä, että tarkastus on asianmukaisesti suunniteltu ja että se kattaa kaikki tärkeät seikat sen tilinpäätöksen osalta, josta tilintarkastajan on annettava lausuntonsa;
- tehdä pätevälle henkilölle mahdolliseksi arvostella suoritettun työn laatua ja tasoa
- olla todisteena suoritetusta tarkastustyöstä ja tavasta, jolla tilintarkastaja päätyi antamaansa lausuntoon.

Suosituksen mukaan toimistolla pitää olla laadunvalvontaohjelma. Sen avulla pyritään saamaan aikaan jatkuva keskustelu tarkastuksen laadun kehittämisestä, riittävästä koulutuksesta ja uusien menetelmien ja apuvälineiden käyttöönotosta. Yksittäisten toimeksiantojen kohdalla laaduntarkastuksessa esiin tulleiden asioiden tulee vaikuttaa seuraavan vuoden tilintarkastuksen suuntautumiseen ja laajuuteen. (KHT-yhdistys 1995a, 52) Laadunvarmistusta koskeva vaatimus on sama riippumatta toimiston koosta ja sen toimeksiantojen rakenteesta. Käytännössä kuitenkin siinä käytettävät menetelmät voivat vaihdella paljonkin henkilökunnan määrästä ja rakenteesta riippuen (Koskelainen & Törnroos-Huhtamäki 1997, 245).

Ainakin suurimmissa kansainvälisiin tilintarkastusketjuihin kuuluvissa tilintarkastustoimistoissa on jo pidemmän aikaa ollut järjestettynä sisäistä laadunvalvontaa (Koskelainen & Törnroos-Huhtamäki 1997, 245). Sisäistä laadunvalvontaa on tehty oman toimiston sisällä, sekä toimistojen kansainvälisten yhteistyökumppaneiden kautta tapahtuvina tarkastuskäynteinä. Suurille toimistoille sisäisen laadunvalvonnan tulisikin olla jo rutiininomainen toimenpide, joka kuuluu kiinteänä osana normaaliin tilintarkastusprosessiin.

Ulkoisen laadunvalvonta. Suomessa ei siis ole tällä hetkellä systemaattista ulkoista tilintarkastustyön laadunvalvontaa. Suomi onkin tällä hetkellä ainoa Pohjoismaa Islantia lukuun ottamatta, jossa ei ole vielä tehty päätöksiä ulkoisesta laadunvalvonnasta. Tähän

on kuitenkin tulossa tulevaisuudessa muutos, sillä KHT-yhdistyksen hallitus ja laaduntukitoimikunta ovat jo muutaman vuoden ajan valmistelleet ehdotusta laadunvalvonnan järjestämiseksi. Todennäköistä onkin, että tilintarkastusjärjestelmän uskottavuutta tullaan tulevaisuudessa ylläpitämään KHT-yhdistyksen voimin tapahtuvalla ulkoisella laadunvalvonnalla, sillä KHT-yhdistyksen seuraavassa vuosikokouksessa käsitellään ehdotusta pakolliseen ulkopuoliseen laadunvalvontaan siirtymisestä 1.1.1998 alkaen. Laaduntarkastuksen suorittaisi KHT-yhdistys apunaan tehtävään valitut KHT-tilintarkastajat (Kim Karhu 1997, 281).

3. SUUNNITTELUPROSESSI

Tämän luvun tarkoituksena on luoda mahdollisimman tarkka kuva siitä, minkälainen on tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessi, jonka lopputuloksena syntyvät tarkastussuunnitelma ja tarkastusohjelma. Tässä luvussa esitetyn suunnitteluprosessin lopputuloksena syntyviä tarkastussuunnitelmaa ja tarkastusohjelmia käsitellään tarkemmin luvussa 4.

Cushingin, Loebbecken ja Randallin (1979, 172) mukaan koko tilintarkastustoimeksiannon suunnittelun päämääränä voidaan katsoa olevan tarkastusresurssien kohdentaminen eri tarkastuskohteille siten, että saavutetaan käytettävissä olevilla resursseilla maksimaalinen tarkastusvarmuus mahdollisimman pienillä kustannuksilla. Riistaman (1994, 62 - 63) mielestä taas tarve tilintarkastuksen suunnitteluun syntyy kolmesta syystä. Ensinnäkin ennen työn aloittamista on oltava käsitys tehtävän suorittamiseen varattavasta työajasta ja työn ajoittumisesta, jotta siihen voidaan varata tarvittavat resurssit. Toiseksi on oltava käsitys työn vaativuuden tasosta eli siihen varattavien resurssien laadusta. Kolmanneksi koska tilintarkastajan on tarpeetonta ja usein myös mahdotonta tarkastaa kaikkia mahdollisia kohteita joka vuosi, joudutaan tilintarkastus käytännössä suunnittelemaan yhtä tilikautta pidemmälle ajanjaksolle. Arens & Loebbecken (1994, 205) mukaan suunnittelu tapahtuu taas seuraavan kolmen syyn takia: 1) suunnittelu auttaa hankkimaan tarpeeksi näyttöä tilintarkastuskertomuksessa annettavan lausunnon tueksi, 2) sen avulla yritetään pitää kustannukset kohtuullisina ja 3) se vähentää väärinkäsitysten mahdollisuutta asiakkaan kanssa. Suunnittelun tavoitteena on myös auttaa tilintarkastajaa vakuuttumaan siitä, että tärkeille tarkastuskohteille kohdistetaan riittävästi

huomiota. Se auttaa myös apulaisten tehokkaassa hyödyntämisessä sekä muiden tilintarkastajien työn koordinoinnissa. (KHT-yhdistys 1995a, 17)

Tilintarkastajan tulee suunnitteluvaiheessa keräämiensä tietojen perusteella laatia tarkastussuunnitelma, josta selviävät tarkastuskohteet ja harkittu tarkastuksen laajuus. Tilintarkastus toteutetaan laaditun tarkastussuunnitelman perusteella. (KHT-yhdistys 1995a, 11) Ennen kuin tilintarkastaja pystyy suunnittelemaan tehokkaan ja luotettavan tarkastuksen, ja ennen muuta, jotta hän voisi olla hyödyksi asiakkaalleen, hänellä tulee olla perusteellinen tuntemus tarkastettavasta yrityksestä ja sen toimintaympäristöstä.

Pääosa suunnittelusta tehdään ennen tarkastuksen aloittamista. Tarkastusolosuhteissa tapahtuneet muutokset samoin kuin odottamattomat tarkastustulokset saattavat kuitenkin aiheuttaa muutoksia tarkastussuunnitelmaan ja tarkastusohjelmaan myös myöhemmässä vaiheessa. Tosin Bedard (1989), joka tutki syitä kolmen tase-erän tarkastusohjelmien muutoksiin, havaitsi että ohjelmissa tapahtui todellisuudessa vain vähän poikkeamia verrattaessa suoritettuja tarkastustoimenpiteitä alustavassa suunnitelmassa lueteltuihin. Myös Mock & Wright (1993) päätyivät tutkimuksessaan tulokseen, että tilintarkastussuunnitelmat vaihtelevat vuosittain vain vähän.

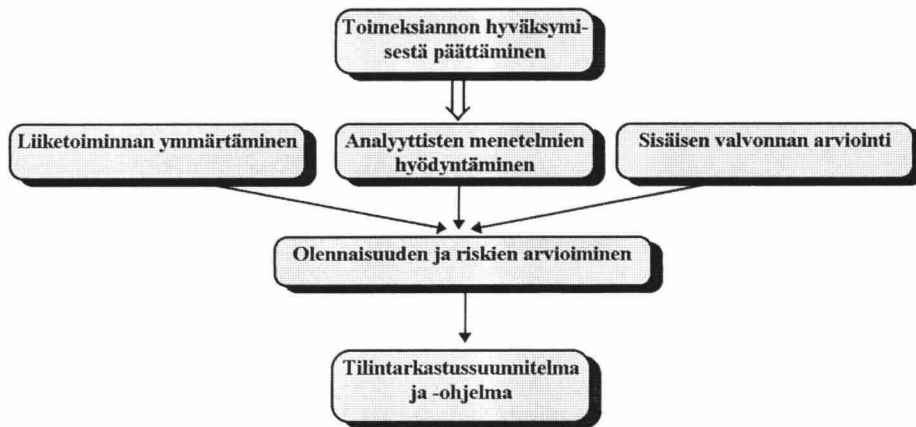
Tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessin muoto, kuten tilintarkastusprosessin muotokin riippuu suuresti tarkastuskohteen laajuudesta, monimutkaisuudesta yms. tekijöistä. Selväähän on, että esimerkiksi pienten toimeksiantojen kohdalla suunnittelulla ei voi olla niin kriittistä merkitystä kuin tarkastettaessa kansainvälistä konsernia, koska pienissä toimeksiannoissa voidaan monesti tarkastaa tarvittaessa vaikka kaikki saatavilla oleva materiaali.

Suunnitteluprosessin kulku voidaan esittää lukuisilla eri tavoilla. Kirjallisuudesta onkin löydettävissä monenlaisia suunnitteluprosessin kuvauksia¹³, joskin kuvaukset sisältävät yleensä pääpiirteissään saman perusrungon. Eroja on lähinnä siinä, kuinka pieniin osiin suunnittelu on kuvauksissa jaettu. Tässä tutkielmassa esitettävä suunnitteluprosessin

¹³ katso esim: Arens & Loebbecke 1997,219; Boynton & Kell 1996,202; Carmichael ym. 1996,128 - 159; KHT-yhdistys 1995a,10 - 19; Taylor & Glezen 1994,293; Mock & Wright 1993,41. Suunnitteluprosessia läheisesti koskettavia standardeja ja ohjeita ovat julkaisseet mm. IFAC: ISA 4,6,25,12 ja 30; AICPA: SAS 1978:22, 1981:39, 1983:47, 1988:55 1989:56; APB: SAS 1995,200,210,220,330 ja 410.

kuvaus on muotoutunut kirjallisuudesta ja tutkimuksista löydettyjen suunnitteluprosessin kuvauksien perusteella. Pyrkimyksenä on ollut luoda mahdollisimman havainnollinen ja tarkka esitys siitä, miten tilintarkastustoimeksiannon suunnittelemisen tulisi kokonaisuutena toteuttaa, minkälaisia eri osatekijöitä suunnittelu voi sisältää ja mitä eri asioita suunnittelussa voidaan hyödyntää.

Kuvio 3: Tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessin osat

Tutkimuksessa esiteltävät suunnitteluprosessin osat, toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen, liiketoiminnan ymmärtäminen, analyttisten menetelmien hyödyntäminen, sisäisen valvonnan arviointi, olennaisuus, riski, ja edellisten vaiheiden kuluessa kertyneen tiedon avulla laadittava tilintarkastussuunnitelma ovat samalla koko tilintarkastusprosessin pääosia. Edellä mainittuja tekijöitä arvioitaessa joudutaan nimittäin tekemään kriittisiä päätöksiä, jotka antavat suunnan ja muodon koko tarkastukselle. Tämän havainnon tekivät Turley & Cooper (1991, 20 - 24) tutkimuksessa, jossa he kartoittivat Ison-Britannian suurten tilintarkastustoimistojen menettelytapoja ja toimintaa. Tutkimukseen osallistui 21 suurta tilintarkastustoimistoa, joiden dokumenttien ja haastattelujen pohjalta Turley & Cooper tunnistivat ja analysoivat kahdeksan päätekijää¹⁴ tilintarkastustoimistojen toiminnassa. Kaikki edellä mainitut osatekijät, toimeksiannon hyväksymisestä päättämistä ja tilintarkastussuunnitelman laatimista lukuun ottamatta, sisältyivät näihin tekijöihin.

¹⁴ Turleyn & Cooperin (1991) tutkimuksessaan havaitsemat tilintarkastusprosessin pääosat olivat: 1. Understanding the business 2. Analytical review 3. Assessing internal control 4. Risk assessment 5. Materiality 6. Audit planning 7. Choosing an audit strategy 8. Disaggregation

Tilintarkastuksen suunnittelun muoto ja sisältö määräytyvät kulloisenkin tehtävän mukaan. Toiset tehtävistä ovat yhden tarkastajan hoidettavissa, toisissa tarvitaan tarkastusryhmä. Tarkastusryhmän työ on taas puolestaan organisoitava: On sovittava työnjaoista ryhmän jäsenten kesken, tarkastustehtävien ajoittamisesta ja tarvittaessa työn koordinoinnista asiakasyhteisön mahdollisen sisäisen tarkastuksen kanssa. Suunnitelmaan voi vaikuttaa myös, minkälainen sopimus tilintarkastustoimistolla on asiakkaan kanssa; onko laskutuksen perustana sovittu kiinteä hinta vai perustuuko se tehdyille työtunneille. (Palmrose 1989, 490) Suunnittelun sisältöön vaikuttaa myös se, ollaanko valmistautumassa toimeksiannon tilintarkastukseen ensimmäistä kertaa vai onko yrityksessä toimittu tilintarkastajana jo edeltävinä tilikausina (Riistama 1994, 62). Suunnittelun sisällöllinen vaatimus voidaan parhaiten havainnollistaa uuden tarkastuskohteen avulla. Seuraavassa tarkastelussa suunnittelua lähestytäänkin uuden laajan tarkastuskohteen näkökulmasta.

Luvun lopussa esitetään yhteenveto siitä, miten suunnitteluprosessi jo monia vuosia jatkuneiden tarkastuskohteiden kohdalla eroaa kappaleessa esitetystä uuden toimeksiannon suunnittelusta. Suunnittelun vaiheita käsitellään kutakin itsenäisesti tarkastelun selventämiseksi. Ei ole oletettavaa eikä tarkoituksenmukaistakaan, että kaikki luvussa esitettävät suunnittelun vaiheet ja elementit olisivat ainakaan Suomen oloissa itsenäisinä erotettavissa jokaisessa toimeksiannossa. Suunnitteluprosessin muodon tulisikin vaihdella tarkastuskohteen laajuuden, monimutkaisuuden sekä tilintarkastajalla kyseisestä yrityksestä olevan kokemuksen mukaan.

3.1 Liiketoiminnan ymmärtäminen

Koko suunnittelun lähtökohtana voidaan pitää asiakkaan liiketoiminnan ymmärtämistä ja sen perusteella vuorostaan toimintaan ja sisäiseen tarkkailuun sisältyvien riskien tunnistamista. KHT-yhdistyksen suosituksen (1995a, 18) mukaan tilintarkastajan on pyrittävä perehtymään riittävästi yhteisön tai säätiön toimintaan voidakseen havaita sellaiset tapahtumat ja toiminnot, joilla saattaa olla olennainen vaikutus tilinpäätökseen ja sen antamaan informaatioon.

Ei voida kuitenkaan vaatia, että tilintarkastajalla olisi yhtä hyvä tuntemus yrityksestä ja sen toiminnasta kuin yrityksen johdolla. Joskin pidemmällä aikavälillä tilintarkastajalla on erinomaiset mahdollisuudet oppia ymmärtämään yrityksen toimintaa ja sen johtoa. On jopa väitetty, että kauan jatkuva tilintarkastussuhde voisi haitata tilintarkastajan riippumattomuutta ja että uhkana olisi urautuminen vanhoihin toimintatapoihin ja tarkastusmenetelmiin. Toisaalta taas mitä parempi tilintarkastajan liiketoiminnan ymmärrys on, sitä enemmän yrityksen johto ja työntekijät arvostavat tilintarkastajaa ja sitä parempia ja tehokkaampia tarkastuksia tilintarkastaja pysyy suunnittelevaan. Tilintarkastajan tulisikin löytää tie liiallisen läheisyyden ja riippumattomuuden väliltä. (Hatherly 1980, 31)

Yleensä osa varsinaisessa suunnittelussa tarvittavista tiedoista hankitaan jo laadittaessa tarjousta uudelle asiakkaalle, jotta pystytään alustavasti arvioimaan tarkastuksen vaatimien työtuntien määrää ja laatua. Näitä tietoja tulee kuitenkin täydentää tarpeen mukaan toimeksiannon hyväksymisen jälkeen. Seuraavassa käsitellään ennen toimeksiantoa ja toimeksiannon syntymisen jälkeen hankittavaa tietoa yhtenä kokonaisuutena, onhan niiden yhteisenä tavoitteena luoda kokonaiskuvaa asiakkaan liiketoiminnasta ja toimialasta. Asiakkaan toiminnan ja toimialan riittävä ymmärrys on edellytys tarkastuksen tehokkaalle suorittamiselle. Ymmärryksen hankkiminen on jatkuva ja kumuloituva prosessi, jossa kerätään ja arvioidaan tietoa ja hyödynnetään sitä tarkastuksen eri vaiheissa (IFAC, ISA 30).

Pyrittäessä ymmärtämään asiakkaan liiketoimintaa syvällisemmin, tarvitaan tietämystä kolmelta eri tarkastettavan toimintaan vaikuttavalta tasolta. Nämä tasot ovat IFAC:in mukaan (ISA 30): yleiset talouteen vaikuttavat tekijät, tarkastettavan toimialaan vaikuttavat tekijät ja tiedot itse yrityksestä. Seuraavaksi käsitellään kutakin tasoa tarkemmin ja esitellään, minkälaisiin asioihin tulisi mahdollisesti kiinnittää huomiota tietämystä hankittaessa. Kohdassa 3.1.3, s. 33 esitellään lähteitä joista tietoa voidaan hankkia.

3.1.1 Yleistaloudelliset ja toimialaan vaikuttavat tekijät

Tärkeä osa liiketoiminnan ymmärtämistä on ymmärryksen hankkiminen siitä, miten yleistaloudellisissa tekijöissä mahdollisesti tapahtuvat muutokset vaikuttavat asiakkaan toimialan kehitykseen. Jollei tilintarkastajalla ole kokonaisnäkemystä talouden tilanteesta ja sen vaikutuksista toimialan tulevaisuuden näkymiin, hänen on jokseenkin mahdotonta analysoida johdon tekemiä suunnitelmia (Riistama 1994, 67). Esimerkiksi valuuttakurssien ja korkotason muutoksilla voi olla huomattaviakin vaikutuksia yritysten toimintaan ja kannattavuuteen. Varsinkin korkotason muutoksen vaikutus kannattavuuteen on Suomessa yleensä merkittävä tekijä, koska suomalaisilla yrityksillä on yleensä korkea velkaantumisaste. Selvillä tulisi olla myös viranomaisten toimenpiteiden kuten hintasäännöstelyn, ympäristönsuojelua koskevien määräysten ja tuontikiintiöiden mahdollisista vaikutuksista. (Riistama 1994, 66 - 67).

Toimialat eroavat huomattavasti toiminnan vakauden ja teknologian kehityksen suhteen, mistä johtuu että toimialoilla on riskejä, jotka ovat ominaisia nimenomaan kyseisen toimialan yrityksille. Esimerkiksi varaston vanheneminen ja sen epäkuranttiut ovat suuri riski erilaisilla muoti- ja tietotekniikkaa lähellä olevilla toimialoilla. Myös toimialan tilanne kokonaisuutena tulisi kartoittaa ja selvittää toimialalla mahdollisesti esiintyvät epäsuotuisat ilmiöt, kuten kova hintakilpailu, laskeva kysyntä ja tarjolla oleva ylikapasiteetti. Toimialatietämyksen kerryttämiseen, erikoistumalla vain tietyn toimialan yritysten tarkastamiseen, on Suomessa vain rajalliset mahdollisuudet. Toimialoittain on vaikea saada riittävästi tarkastuksia hankituksi, jotta pelkästään näihin erikoistumalla riittäisi tarpeeksi tarkastamista. Tässä suhteessa tilanne on Suomessa täysin erilainen kuin esimerkiksi Yhdysvalloissa, jossa tarkastus perustuu pitkälti toimialoittain erikoistuneisiin tarkastusryhmiin. (Sahiluoma 1995)

Tietyillä toimialoilla on myös omia kirjanpitovaatimuksia, joiden tunteminen on tärkeää arvioitaessa, onko tilinpäätös laadittu hyvää kirjanpitotapaa noudattaen. Tällaisia kirjanpitovaatimuksia on esimerkiksi kunnilla, pankeilla ja vakuutusyhtiöillä.

3.1.2 Yritys

Yritykseen tutustumisen alkuvaiheessa tulisi selvittää asiakkaan organisaatio ja konsernin ollessa kyseessä konsernin rakenne ja eri toimipaikkojen fyysinen sijainti. Laskentatoimen organisaatioon perehtymisellä pyritään hahmottamaan laskentatoimen hoidon yleistä tasoa kuten budjetointia, budjettitarkkailua, raportointia, rahoitusta ja verosuunnittelua. Alustavasti tulee tarkastella myös liikevaihtoa, henkilölukua, taloutta ja rahoitusta kuvaavien tunnuslukujen viimeaikaista kehitystä. Vertaamalla tunnuslukuja saman toimialan muihin yrityksiin saadaan kuva yrityksen menestymisestä toimialan sisällä.

Tutustumalla asiakkaan reaali prosessiin saadaan kuva mitä suoritteita asiakas tuottaa ja millaisin menetelmin eli mitkä ovat reaali prosessin merkittävimmät tekijät. Olennaisen suuret asiakkaat ja hankkijat sekä liiketoiminnassa viime aikoina tapahtuneet muutokset, kuten yrityshankinnat, uudet toimialat ja tuotelinjat, tulee tunnistaa ja niiden vaikutuksia arvioida. (Riistama 1994, 62 - 68) Liiketoiminnan osalta tulee selvittää ainakin käytettävät markkinointikanavat ja -menetelmät, päätuotteiden tai -tuoteryhmien markkinaosuudet ja niiden kehitys, suoritteiden myyntiehtoihin kuuluvat takuut ja palautusoikeudet, jakelu- ja varastointimenettelyt, tärkeimpien hankkijoiden kuvaus sekä kuvaus hankintamenetelmistä. Yritystä velvoittavat tärkeimmät sopimukset, kuten myyntiin ja ostoihin liittyvät sopimukset, sovellettavat työehtosopimukset, johdon työsopimukset mahdollisine tantieemi- tms. ehtoineen tulee myös käydä huolellisesti läpi. (Riistama 1994, 62 - 68)

Muita huomioon otettavia asioita voivat olla esimerkiksi asiakkaiden rahoituksessa noudatettava politiikka, investointipolitiikka ja investointien rahoitus, rahoituksen suunnittelussa noudatettavat menetelmät, rahoituksen johdannaisinstrumenttien käyttö ja erityisesti niiden vaikutus taseen ulkopuolisiin vastuisiin, tutkimus- ja kehitystoiminnot ja johdon tavoitteet ja strategiset suunnitelmat.

3.1.3 Tiedonhankintalähteitä

Peruslähteitä, joista tietoa asiakkaasta ja sen toiminnasta hankitaan, ovat vuosikertomukset, edellisten vuosien tilinpäätökset, osavuosikatsaukset sekä johdon, henkilökun-

nan ja mahdollisten sisäisten tarkastajien haastattelut (IFAC, ISA 30). Toimialakohtaista tietoa saadaan seuraamalla alan lehtiä, kauppa- ja teollisuusministeriön julkaisemista toimialakohtaisista katsauksista, eri tutkimuslaitosten suhdannekatsauksista sekä tutustumalla tärkeimpien kilpailijoiden tilinpäätöksiin, joita saa kaupparekisteristä vaikka kilpailijat eivät niitä muuten olisikaan julkistaneet (Riistama 1994, 62-68). Luonnollisesti myös tarkastajan aikaisempi kokemus muiden saman alan yritysten tarkastuksesta antaa arvokasta toimialatuntemusta. Tietoa voidaan hankkia myös keskustelemalla muiden tilintarkastajien ja asiantuntijoiden kanssa, jotka ovat joko tarkastaneet tai tarjonneet muita palveluita yritykselle aikaisemmin (IFAC, ISA 30).

Hyvä luotettavan tiedon hankintalähde on suurissa yrityksissä yleistymässä oleva tarkastusvaliokunta (audit committee), josta voi olla suurta apua varsinkin uuteen tarkastuskohteeseen tutustuttaessa. Hallituksen pöytäkirjoista saa tietoa yrityksen toiminnasta ja mahdollisista jo tehdyistä tärkeistä päätöksistä.

Tutustumalla asiakkaan toimitiloihin ja tuotantolaitoksiin saadaan kuva tuotannon fyysisestä turvallisuudesta ja kartoitetaan mahdollisia riskikohteita tuotannossa. Samalla voidaan keskustella muidenkin kuin yrityksen laskentatoimesta vastuussa olevien henkilöiden kanssa. Tietoja on mahdollista hankkia myös erilaisista yleisistä tietokannoista. Hyödyllisiä voisivat olla esimerkiksi tilinpäätöstietokanta, pörssikursseja sisältävä tietokanta, oikeustapauksia sisältävä tietokanta sekä maksuhäiriötietokanta. (Toivainen 1991, 33) Jatkuva toimeksiannossa tietojen ensisijaisena lähteenä ovat luonnollisesti aikaisempien vuosien työpaperit ja tarkastuksien aikana kertyneet tiedot ja havainnot.

Ymmärryksen hankinnan laajuus suunnitteluvaiheessa riippuu siitä, onko kyse uudesta vai jo kauan jatkuneesta toimeksiannosta. Uudessa toimeksiannossa ymmärryksen hankinta on merkittävä osa suunnittelua, kun taas vanhan toimeksiannon kohdalla kyseen tulee lähinnä kerättyjen tietojen ylläpitäminen ja täydentäminen tarpeen mukaan.

Hyvä liiketoiminnan ymmärtäminen on tärkeä osa tilintarkastajan ammattitaitoa. Sen avulla tilintarkastajalla on mahdollista antaa lisäarvoa omalle toiminnalleen, joka kiristyvässä kilpailutilanteessa voi olla yksi tilintarkastajan valinnan ratkaisevista tekijöistä.

Asiakkaan liiketoiminnan kokonaisvaltainen ymmärtäminen onkin avain parempaan palveluun ja siihen tullaan tulevaisuudessa kiinnittämään yhä enemmän huomiota.

Seuraavassa kappaleessa tarkastellaan tarkemmin tilintarkastajan tiedonhankintamenetelmistä ns. analyyttisiä menetelmiä, jotka ovat yksi tärkeimmistä tilintarkastajan tiedonhankinnan tavoista.

3.2 Analyyttisten menetelmien hyödyntäminen

Analyyttisissä menetelmissä on kysymys kirjanpidon tuottamien lukujen sisällön järkevyyden testaamisesta erilaisten vertailujen, tunnuslukujen, trendien ym. menetelmien avulla. Analyyttistä tarkastusta varten ei ole olemassa mitään tiettyä kaavaa vaan toiminnan luonne ratkaisee viime kädessä sen, mitkä analyyttiset menetelmät ovat kulloinkin tarkoituksenmukaisimpia. (Tilintarkastajayhdistys HTM 1985, 36) Analyyttisillä menetelmillä katsotaan olevan tarkastuksen tehokkuutta lisäävä vaikutus ja niitä alettiin käyttää etsittäessä keinoja tehostaa tarkastusta (Tabor & Willis 1985, 94). Niiden käyttö vie vähemmän aikaa verrattuna tavanomaisiin aineistotestauksiin ja niillä näyttää myös olevan suhteellisen hyvä kyky paljastaa virheitä ja väärinkäytöksiä. (Wright & Ashton 1989; Hylas & Ashton 1982; Felix & Kinney 1982,) Hylasin ja Ashtonin (1982) tutkimuksen mukaan analyyttisten menetelmien avulla, edellisten vuosien tarkastustulosten perusteella ja asiakkaan kanssa keskustelemalla on mahdollista paljastaa suuri osa (heidän tutkimuksessaan 45,6 %) tilinpäätöksen sisältämistä virheistä. Analyyttisten menetelmien tehokkuuden virheiden esiin tuomiseen ovat havainneet myös Biggs ja Wild (1984) sekä Houghton ja Fogarty (1991) tutkimuksissaan. Edellä mainittujen tutkimusten mukaan suuri osa virheistä olisi havaittavissa jo suunnitteluvaiheessa ennen kuin varsinaisia aineistotarkastuksia olisi edes suoritettu. Tosin Bedard (1989) ei omassa tutkimuksessaan päätenyt edellisten tutkijoiden kanssa samaan tulokseen. Hänen tutkimuksessaan, joka koski syitä tarkastusohjelmien muutoksiin, analyyttisten menetelmien avulla tehdyt havainnot olivat syinä muutoksiin ainoastaan muutamassa tapauksessa.

Analyyttiset menetelmät on nähty yhtenä keinona selviytyä yhä kovenevassa kilpailussa (Blocher & Patterson 1996, 53; Cohen & Kida 1989, 264). Myös parantuneet tietojen-

käsittelymenetelmät ovat lisänneet mielenkiintoa analyyttisten menetelmien käyttöä kohtaan (Cohen & Kida 1989, 264).

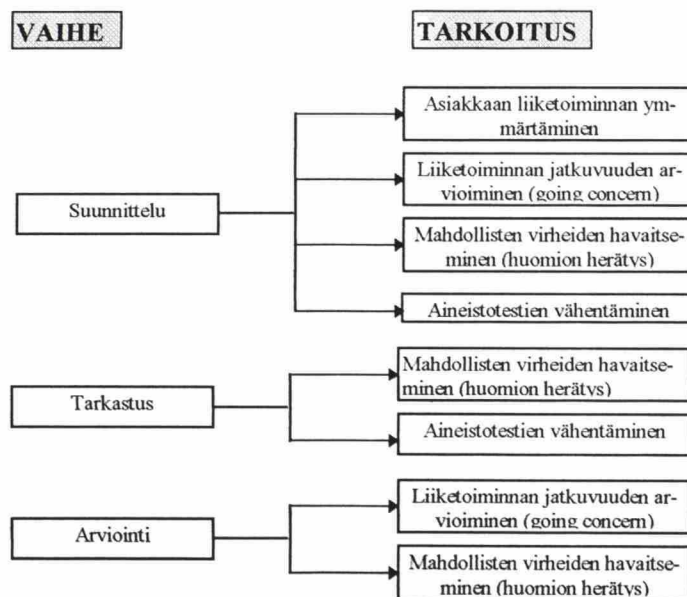
3.2.1 Analyyttiset menetelmät tarkastuksen eri vaiheissa

Analyyttisiä menetelmiä voidaan hyödyntää tilintarkastuksessa kolmella eri tavalla (IFAC, ISA 12):

1. Suunnitteluvaiheessa avustamaan määriteltäessä tarkastuksen suuntaamista, laajuutta ja ajoitusta.
2. Aineistotestien sijasta, jos niiden avulla tarkastus onnistuu tehokkaammin ja pystytään saavuttamaan riittävä varmuus tietyllä tilinpäätöksen alueella.
3. Antamaan tilinpäätösvaiheessa lopullinen kuva tarkastetun tilinpäätöksen oikeellisuudesta.

Analyyttisiä menetelmiä tulisi käyttää 1 ja 3 vaiheessa jokaisen tarkastuksen kohdalla. (IFAC, ISA 12) Seuraavalla sivulla oleva kuvio (kuvio 4) havainnollistaa analyyttisten menetelmien hyödyntämistä tarkastusprosessin eri vaiheissa.

Kuvio 4: Analyyttisten menetelmien hyödyntäminen tilintarkastusprosessin eri vaiheissa

Lähde: Arens & Loebbecke 1997, 192 (muokattu)

3.2.2 Analyttiset menetelmät tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluvaiheessa

Monet tutkijat (katso esim. Kinney 1979, Holder 1983) ovat korostaneet analyttisten menetelmien tärkeää roolia tilintarkastuksen suunnitteluvaiheessa. Analyttisten menetelmien sulautumista muuhun suunnitteluprosessiin ja niiden roolia suunnitteluvaiheessa selventää seuraava esimerkki. Suunnitellessaan mahdollisia tarkastustoimenpiteitä tilintarkastajan tulisi harkita seuraavia asioita: 1) mahdollisuutta, että olennainen virhe tapahtuu, 2) tietoisia laskentaongelmia ja erityisiä tarkastusriskejä, 3) todennäköisyyttä, että olennainen virhe on tapahtunut. Ensimmäistä kohtaa harkitessaan tilintarkastajan tulee arvioida sisäisen tarkastuksen luotettavuutta. Toisen kohdan arvioimiseen tarvitaan erityistä tietämystä yrityksen toiminnoista ja tapahtumista, (esim. fuusioista, tietojärjestelmien muutoksista ja henkilöiden vaihdoksista, muutoksista tuotantoprosesseissa jne.) jotka voivat osoittaa mahdollisia laskentatoimen kohtaamia ongelmia. Kolmatta kohtaa harkitessaan tilintarkastajan tulee hyödyntää analyttisiä menetelmiä. (Kinney 1979, 151)

Analyttiset menetelmät auttavat tilintarkastajaa suunnitteluvaiheessa (Boynton & Kell 1996, 207):

- lisäämällä tilintarkastajan tietoutta asiakkaan liiketoiminnasta
- tunnistamalla informaatiosta epätavallisia yhteyksiä tai odottamattomia vaihteluita, jotka voivat olla merkkejä tiedoista, joihin voi sisältyä virheitä tai väärinkäytöksiä.

Boyntonin ja Kellin (1996, 207) mukaan analyttisten menetelmien tehokas käyttö suunnitteluvaiheessa edellyttää seuraavien vaiheiden läpikäymistä¹⁵:

- suoritettavien laskelmien ja vertailujen valitseminen
- odotettujen arvojen määrittäminen
- laskelmien ja vertailujen suorittaminen
- tulosten ja merkittävien erojen analysointi

¹⁵ Katso vaiheista myös Blocher & Patterson 1996.

- odottamattomien erojen selvittäminen
- arviointi tulosten mahdollisista vaikutuksista suunnitteluun.

Suoritettavien laskelmien ja vertailujen valitseminen. Analyyttisiä menetelmiä voidaan kutsua eräänlaiseksi tilintarkastajan työkalupakiksi, josta löytyy erilaisia työvälineitä eri tarkoituksiin. Ne vaihtelevat yksinkertaisista vertailuista monimutkaisiin analyysihin, jotka hyödyntävät kehittyneitä tilastollisia menetelmiä (IFAC, ISA 12). Käytettyjen menetelmien monimutkaisuus ja laajuus riippuu suunnitteluvaiheessa asiakkaan koosta ja monimutkaisuudesta, saatavilla olevista tiedoista ja tilintarkastajan arvioinnista. Usein käytetään seuraavia menetelmiä:

- Toteutuneiden lukujen vertaaminen edellisen vuoden vastaaviin tai tarkasteluvuoden odotettuihin lukuihin. Vertailujen kohteena voivat olla markka- tai volyymitietojen muutokset edellisen ja kuluvan tilikauden välillä, toteutuneiden tietojen vertailut budjetteihin tms. Tarkastuksen kannalta tehokkaita voivat olla myös volyymi- ja markkatietojen vertaaminen keskenään. Esim. kiinteistöyhtiön huoneistojen lukumäärä verrattuna vuokratilitysten määrään. (Vahtera 1986, 163).
- Tunnuslukuanalyysit. Erilaisten tunnuslukujen laskeminen, joilla kuvataan esimerkiksi asiakkaan maksuvalmiutta, tehokkuutta ja voitollisuutta ja niiden vertaaminen edellisen vuoden tai odotettuihin vastaaviin tunnuslukuihin.
- Trendianalyysit, jotka ilmaisevat myynnin katteiden, ostojen jne. kehittymistä pidemmällä aikavälillä. Poikkeukselliset tai ristiriitaiset trendiluvut johtavat tarkastuksen painopisteen kohdistamiseen tällaisiin toimintoihin.
- Erilaiset tilastolliset menetelmät, kuten regressioanalyysit.

Biggs ja Wild (1984) selvittivät tutkimuksessaan, minkälaisia analyttisiä menetelmiä tilintarkastajat käytännössä hyödyntävät. Tutkimuksen mukaan lähes kaikki tarkastajat hyödynsivät erilaisia vertailuja (95,9 %) ja tunnuslukuanalyysijä (89,4 %) tarkastuksissaan, mutta vain 11,4 % hyödynsi regressioanalyysiä ja 8,1 % erilaisia aikasarjamalleja. Saman suuntaisia olivat myös tulokset Turleyn ja Cooperin (1991) tutkimuksessa. Näyttääkin siltä, että tilintarkastajat hyödyntävät työssään lähinnä vain yksinkertaisia analyttisiä menetelmiä. Taborin & Willisin (1985, 108) tutkimuksessa haastatellut ti-

lintarkastajat ennustivat, että tulevaisuudessa regressio- ja trendianalyysien käyttö tulee lisääntymään tietotekniikan käytön helpottumisen johdosta. Mielenkiintoista olisi nähdä, onko edellä mainittu tietotekniikan kehittyminen tai joku muu seikka vaikuttanut tilintarkastajien tänä päivänä käyttämiin analyttisiin menetelmiin.

Odotettujen lukujen määrittäminen. Hyödyntäessään analyttisiä menetelmiä tilintarkastaja muodostaa odotuksia siitä, minkä suuruisia kirjanpidon tuottamien lukujen tulisi olla ja arvioita siitä, missä määrin luvuissa voi esiintyä normaalia vaihtelua (Kinney 1979, 149). Perusedellytys odotusten määrittämiselle on, että tietojen välillä on yhteyksiä ja niiden voidaan odottaa säilyvän myös tulevaisuudessa. Yhteyksien olemassaolo tarjoaa tilintarkastajalle tietoa laskentajärjestelmien tuottaman tiedon täydellisyydestä, tarkkuudesta ja luotettavuudesta. (IFAC, ISA 12) Yhteyksien olemassaoloa käytetään hyväksi, kun määritellään ennakolta kirjanpidon tuottamien lukujen suuruutta, joihin toteutuneita lukuja sitten verrataan. Arvioinnissa tulisi käyttää eri lähteistä saatavaa tietoa. Seuraavaksi esitellään muutamia esimerkkejä siitä minkälaisen tiedon avulla odotuksia kirjanpidon tuottamista luvuista voidaan määritellä (Boynton & Kell 1996,208):

- Asiakkaan taloudellinen informaatio vastaavalta aikaisemmalta periodilta. Jos tiedossa ei ole mitään tekijöitä, joiden tulisi vaikuttaa tarkasteluvuoden tietoihin, voidaan odottaa, että kuluvan kauden luvut tai tunnusluvut ovat samaa suuruusluokkaa kuin edellisen kauden luvut.
- Budjetteihin perustuvat odotukset, joiden perusteella laaditaan esimerkiksi koko vuotta kuvaavia ennusteita.
- Taloudellisen informaation yhteyksiin perustuvat odotukset. Esimerkiksi velkojen lisääntymisen pitäisi yleensä näkyä myös lisääntyneinä korkokuluna. Samoin lisääntyneiden myyntisaamisten voi odottaa näkyvän myös lisääntyneinä luottotappioina.
- Toimialan tiedot. Vertailu toimialan tietoihin antaa lisätietoja yrityksen menestymisestä toimialan sisällä ja sen toimintojen rakenteesta verrattuna muihin samalla alalla toimiviin.
- Taloudellisen ja ei-taloudellisen tiedon sisältävien yhteyksien perusteella luodut odotukset. Esimerkiksi ei-taloudellisen tiedon, kuten henkilöstön

määrän, myyntipinta-alan tai valmistustoiminnan volyymin, perusteella voidaan arvioida niihin liittyvien lukujen odotusarvoja, kuten henkilöstökuluja, myyntiä ja valmistuneen tuotannon kustannuksia.

Laskelmien ja vertailujen suorittaminen. Tämä vaihe sisältää tiedon keräämisen laskelmia ja vertailuja varten ja näiden suorittamisen. Koska suunnitteleminen tapahtuu ennen kuin koko vuoden tiedot ovat saatavilla, käytetään joko suunnitteluvaiheessa saatavilla olevaa tietoa tai tilikauden loppuun arvioituja tietoja. (Boynton & Kell 1996, 209)

Tulosten ja merkittävien erojen analysointi. Laskelmien ja vertailujen analysointi lisää tilintarkastajan tietämystä yrityksen liiketoiminnasta. Erilaisten tunnuslukujen avulla saadaan kuva yrityksen maksuvalmiudesta, tehokkuudesta ja voitollisuudesta verrattuna edelliseen vuoteen ja toimialan muihin yrityksiin. Analysoinnin tärkeimpänä tavoitteena voidaan pitää odottamattomien muutoksien ja vaihteluiden havaitsemista. Havaitut erot voivat olla merkkejä esimerkiksi a) virheestä b) väärinkäytöksestä c) muuttuneista laskentakäytännöistä d) muuttuneista toimintaolosuhteista e) odottamattomista tapahtumista kauden aikana. (Kinney 1979, 150) Tilintarkastajan tulee arvioida milloin muutokset ovat niin suuria, että ne vaativat lisäselvittelyä. Tässä arvioinnissa tulee ottaa huomioon olennaisuus ja tilintarkastajan oma arvio.

Analysoitaessa havaintoja tulee aina ottaa huomioon käytetyn tiedon luotettavuus ja sopivuus arvion tekemiseen. Esimerkiksi aikaisempien vuosien tarkastettu tieto on luotettavampaa kuin tarkastamaton kuluvan vuoden tieto. Samoin toimialatietojen käytettävyys riippuu pitkälti toimialalla toimivien yritysten samankaltaisuuksista ja käytetyistä laskentamenetelmistä. Myös seuraavat seikat vaikuttavat käytetyn tiedon luotettavuuteen (AICPA 1989, SAS 56):

- Onko käytetty tieto hankittu riippumattomasta yrityksen ulkopuolella olevasta lähteestä vai yrityksen sisältä.
- Onko tiedon lähde yrityksen sisällä riippumaton tarkastettavasta asiasta.
- Onko tieto tuotettu luotettavilla järjestelmillä riittävien kontrollien alaisena.

- Onko tieto tarkastettu kuluvana tai edellisenä vuonna.
- Käytettiin odotettujen lukujen määrittämiseen eri lähteistä saatavaa tietoa.

Odottamattomien erojen selvittäminen. Kun analyttisten menetelmien avulla havaitaan huomattavia vaihteluita tai eroja, jotka ovat odottamattomia verrattaessa niitä muihin saatavilla oleviin tietoihin tai tilintarkastajan odotuksiin, tulee tilintarkastajan selvittää vaihteluiden ja erojen syyt. Erojen selvittäminen alkaa tavallisesti tiedustelemalla yrityksen johdolta mahdollisia syitä havaittuihin muutoksiin ja vaihteluihin. Jos johdolta saatu selvitys, verrattuna tilintarkastajan muuhun saatavilla olevaan tietoon, ei ole tarpeeksi vakuuttava tai riittävä, tulee tilintarkastajan harkita havaintojen vaikutuksia laadittavaan tilintarkastussuunnitelmaan. (IFAC, ISA 12)

Arviointi tulosten mahdollisista vaikutuksista suunnitelmaan. Odottamattomat muutokset ja erot nähdään usein merkkinä kohonneesta riskistä virheisiin tai väärinkäytöksiin. Tilintarkastajan tulisikin harkita tarkempia tarkastustoimenpiteitä kyseisten erojen selvittämiseksi. Ohjaamalla tilintarkastajaa alueille, joilla on mahdollisuus virheisiin ja väärinkäytöksiin, analyttiset menetelmät voivat auttaa tilintarkastajaa suorittamaan tarkastuksen tehokkaammin.

Analyttisten menetelmien monista eduista ja mahdollisuuksista huolimatta on niiden käytössä tilintarkastajien keskuudessa vielä paljon parantamisen varaa. Useassa tutkimuksessa (mm. Cohen & Kida 1989; Bedard 1989; Biggs, Mock & Watkins 1988) on nimittäin käynyt ilmi, että tilintarkastajat eivät täysin hyödynnä analyttisten menetelmien mahdollisuuksia. Tutkimusten mukaan analyttisiä menetelmiä käytetään lähinnä vain tarkastusten laajentamiseen, mutta niiden mahdollisuuksia tarkastusten vähentämiseen ei hyödynnetä. Eli vaikka analyttisen tarkastelun mukaan jossakin osassa tilinpäätöstä olisi mahdollista suorittaa normaalia vähemmän tarkastusta ovat tilintarkastajat tutkimusten mukaan haluttomia vähentämään aineistotestausten määrää. Tilintarkastajan huomioivat siis vain ongelmia eivät mahdollisuuksia aineistotestausten vähentämiseen tietyillä tilinpäätöksen alueilla. Jos näin on todella tilanne analyttiset menetelmät eivät välttämättä johda, monista luuloista huolimatta, tehokkaampiin tarkastuksiin.

Tulevaisuudessa siirtyminen yhä enenevässä määrin paperittomaan kirjanpitoon, johon KTM:n heinäkuussa 1997 lausuntokierrokselle julkistettu määräys antaa jo hyvät mahdollisuudet, pakottanee tilintarkastajat hyödyntämään tarkastuksissaan enemmän analyttisten menetelmien tarjoamia mahdollisuuksia.

3.3 Sisäisen valvonnan arvioiminen

Osakeyhtiölain (1978/734) mukaan sisäisen valvonnan järjestäminen on hallituksen ja toimitusjohtajan vastuulla. Lain 8 luvun 6 §:n 2 momentti kuuluu:

”Hallituksen on huolehdittava siitä, että kirjanpidon ja varainhoidon valvonta on asianmukaisesti järjestetty. Toimitusjohtajan on huolehdittava siitä, että yhtiön kirjanpito on lain mukainen ja varainhoito luotettavalla tavalla järjestetty.”

Sitä miten valvonta tulisi käytännössä toteuttaa ei laissa kuitenkaan tarkemmin määritellä ja valvonnan toteutuskeinot ovatkin johdon päätettävissä.

Hirvonen, Niskakangas ja Wahlroos (1997, 100 - 101) kuvaavat sisäistä tarkkailujärjestelmää kirjassaan ”Hyvä hallitustyöskentely” seuraavasti:

”Sisäinen tarkkailujärjestelmä on laaja, yhtiön sisään rakennettu valvontajärjestelmä, joka muodostuu useista erilaisista, organisaation eri tasoilla suoritettavista valvontatoimenpiteistä, kuten hyväksymisvaltuuksista, työtehtävien jaoista sekä laskenta- ja ohjausjärjestelmien sisältämistä kontroleista. Niiden toiminta on tavallisesti dokumentoitu ja selostettu yhtiön laskentatoimen käsikirjassa. Hyvin suunniteltu ja toteutettu sisäinen tarkkailujärjestelmä lisää taloudellisen raportoinnin luotettavuutta, ja vähentää riskiä, että tilinpäätökseen sisältyy olennaisia virheitä, sekä sitä, että yhtiön varallisuutta menetetään.”

Etsittäessä sisäiselle valvonnalle käsitteistöä ja määrittelyä ulkomailta pidetään suurena vaikuttajana vuonna 1992 julkaistua COSO-raporttia¹⁶. COSO-raportin on katsottu tulevaisuudessa vaikuttavan merkittävästi sisäistä valvontaa koskevien lakien ja säännösten, ohjeiden, määritelmien ja käsitteistön kehittymiseen. (Moilanen 1996, 212) Seuraavassa turvaudutaankin pitkälti COSO-raportissa käytettyihin määritelmiin. Edellä olevasta lainauksesta käy ilmi, miten Suomessa tuodaan korostetusti esille laskentajärjestelmien kontrollit sisäisen tarkkailun toteuttamisessa (Ihalainen 1997, 197). COSO-raportin määrittelyssä johdolle asetetaan kuitenkin pidemmälle meneviä vaatimuksia valvonnan järjestämiseksi. Näitä ovat operatiivisen tehokkuuden kontrollijärjestelmä ja organisaatiota koskevan oikeudellisen normiston noudattamisen varmistamisjärjestelmä.

COSO-raportin (COSO 1994, 13) mukaan sisäinen valvonta (sisäisestä valvonnasta käytetään monesti synonyymina nimitystä sisäinen tarkkailu) määritellään seuraavasti:

Liiketoiminnan valvonta on prosessi, johon vaikuttavat yrityksen hallintoelimet, johto ja muu henkilöstö ja joka on suunniteltu kohtuullisessa määrin varmistamaan seuraavien tavoitteiden saavuttaminen: 1) tulosraporttien luotettavuus, 2) lakien ja ohjeiden noudattaminen ja 3) toiminnan tehokkuus.

Sisäinen valvonta voidaan katsoa tarkoituksenmukaiseksi kutakin kolmea päämäärää koskien, jos hallituksella ja johdolla on kohtuullinen varmuus siitä, että (Moilanen 1996,213)

- julkaistu taloudellinen informaatio on valmisteltu luotettavasti
- lakeja ja sääntöjä on noudatettu
- he ymmärtävät, missä laajuudessa yksikön toimintojen tavoitteet on saavutettu.

¹⁶ COSO on lyhenne sanoista "Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission". The Treadway Commission taas oli yhdysvaltalainen komitea, joka asetettiin miettimään yritysten sisäistä valvontaa Yhdysvalloissa tapahtuneen säästöpankkikriisin johdosta. Treadwayn jatkeeksi muodostettiin COSO-ryhmä, jossa olivat mukana mm. tarkastusalan eri järjestöt. COSO-ryhmä julkaisi 1992 raportin, jossa liiketoiminnan valvontaa tarkastellaan hyvin laajasti ja uudella tavalla. (Moilanen 1996,211 - 212)

Tilintarkastajien tehtävien voidaan katsoa liittyvän lähinnä tavoitteiden 1 ja 2 saavuttamista varmistamaan järjestetyn valvonnan riittävyyden arvioimiseen. Olennaisinta tilintarkastajalle on siis se osa sisäistä valvontaa, joka vaikuttaa tilinpäätöksen oikeellisuuteen ja luotettavuuteen (Kell ym.1989, 75).

KHT-yhdistyksen suosituksen (1995a, 13) mukaan sisäinen tarkkailu käsittää organisaation osat ja toimenpiteet, joilla valvotaan varainhoitoa ja kirjanpitoa. Niiden tavoitteena on

- varmistaa oikea kirjanpito tilinpäätöksineen
- ehkäistä varallisuuden menetykset
- varmistaa voimavarojen käyttö yhteisön tai säätiön tarkoittamalla tavalla.

Hyvin järjestetty sisäinen valvonta vähentää sekä tahallisten että tahattomien virheiden ja erehdysten kautta yhtiölle mahdollisesti aiheutuvia menetyksiä. Valvontajärjestelmien tulisi toimia valituissa valvontakohteissa ennalta ehkäisten ja paljastaen yrityksen edun vastaiset toimenpiteet. (KHT-yhdistys 1995a, 14) Sisäinen valvontajärjestelmä ulottuu-kin kaikkeen toimintaan yrityksissä eikä rajoitu pelkästään laskentatoimeen, kuten usein virheellisesti luullaan.

Sisäiseen valvontaan vaikuttavina tekijöinä pidetään COSO-raportin mukaan (COSO 1994, 16 - 18):

1. valvontaympäristöä
2. riskien arviointia
3. valvontatoimenpiteitä
4. tiedonkulkua
5. seuranta.

Valvontaympäristö. Valvontaympäristö on kaikkien muiden liiketoiminnan valvonnan osatekijöiden perusta. Se luo organisaation hengen vaikuttaen ihmisten valvontatietoisuuteen. Valvontaympäristötekijöitä ovat yrityksen eettiset arvot, henkilöstön pätevyys,

toimintatapa, johtamisfilosofia sekä tapa, jolla johto jakaa valtaa ja vastuuta, organisoii ja kehittää henkilöstöään sekä hallituksen antamat ohjeet. Valvontatoimenpiteiden avulla varmistutaan, että johdon ohjeita noudatetaan. Niiden avulla varmistetaan myös, että toimenpiteisiin ryhdytään riskien hallitsemiseksi ja tavoitteiden saavuttamiseksi. (COSO 1994, 23 - 67)

Riskien arviointi. Riskien arviointi tarkoittaa yrityksen tai sen yksikön päämäärien saavuttamista uhkaavien riskien tunnistamista ja arviointia, mikä luo perustan sen määrittelemiselle miten riskit hallitaan. Koska taloudelliset ja toiminnalliset ympäristötekijät muuttuvat tänä päivänä nopeasti, tarvitaan järjestelmiä joiden avulla on mahdollista tunnistaa ja käsitellä muutoksiin liittyviä riskejä.

Valvontatoimenpiteet. Valvontatoimenpiteillä tarkoitetaan politiikkoja ja menettelytapoja, jotka auttavat varmistumaan, että johdon määräykset toteutetaan. Valvontatoimenpiteiden tulee kattaa koko organisaatio ja kaikki sen tasot ja toiminnot. Valvontatoimenpiteitä ovat mm. kontrollit, jotka on toteutettu manuaalisesti, ohjelmoidusti tai näitä yhdistelemällä. Valvontaa voidaan järjestää myös työhönottopolitiikalla, tehtävien, valtuuksien ja vastuun jakamisella, koulutuksella, tehtävien vaihdolla, vertauksilla ja täsmäytyksillä, rekisteritietojen ja ohjelmistojen suojaamisella sekä mekaanisilla apuvälineillä (Vento & Salminen 1981, 11 - 40). Sisäisen valvonnan tarkoituksenmukaista tasoa etsittäessä joudutaan aina vertaamaan valvonnan järjestämisestä aiheutuvia kustannuksia siitä saataviin hyötyihin vähentyneen riskin, parantuneen tehokkuuden yms. tekijöiden muodossa.

Suurehkoissa yrityksissä johto voi perustaa valvontatehtävänsä toteuttamisen varmistamiseksi sisäisen tarkastuksen yksikön. Sisäisen tarkastuksen tavoitteet ja tehtävät ovat samansuuntaiset kuin varsinaisen tilintarkastajan. Tilintarkastajan tulisikin pyrkiä, jos vain mahdollista, hyödyntämään sisäisen tarkastuksen hankkimia tietoja suunnitellessaan omaa tarkastustaan. Arvioidessaan edellytyksiä sisäisen tarkastuksen työn hyödyntämiseen tilintarkastajan tulee KHT-yhdistyksen suosituksen (1995a, 15) mukaan ottaa huomioon mm. seuraavat tekijät:

- sisäisen tarkastuksen organisatorinen asema
- sisäisen tarkastuksen esteetön ja välitön raportointimahdollisuus tilintarkastajalle, mikä sisältää mm. mahdollisuuden saada käyttöön sisäisen tarkastuksen raportit ja työpaperit
- sisäisen tarkastuksen tehtävien sisältö ja toteuttamistapa
- sisäisen tarkastuksen ammattitaito ja kokemus.

Päättyessään joiltakin osin hyödyntää sisäisen tarkastuksen työtä tilintarkastaja ottaa huomioon yllä mainitut seikat oman työnsä suunnittelussa ja työnjako näiltä osin dokumentoidaan (KHT-yhdistys 1995a, 15). Huomioitava on kuitenkin, että tilintarkastaja on sisäisen tarkastuksen tekemästä työstä huolimatta täysin vastuussa siitä, että tarkastus tulee suoritetuksi hyvän tilintarkastustavan mukaisesti.

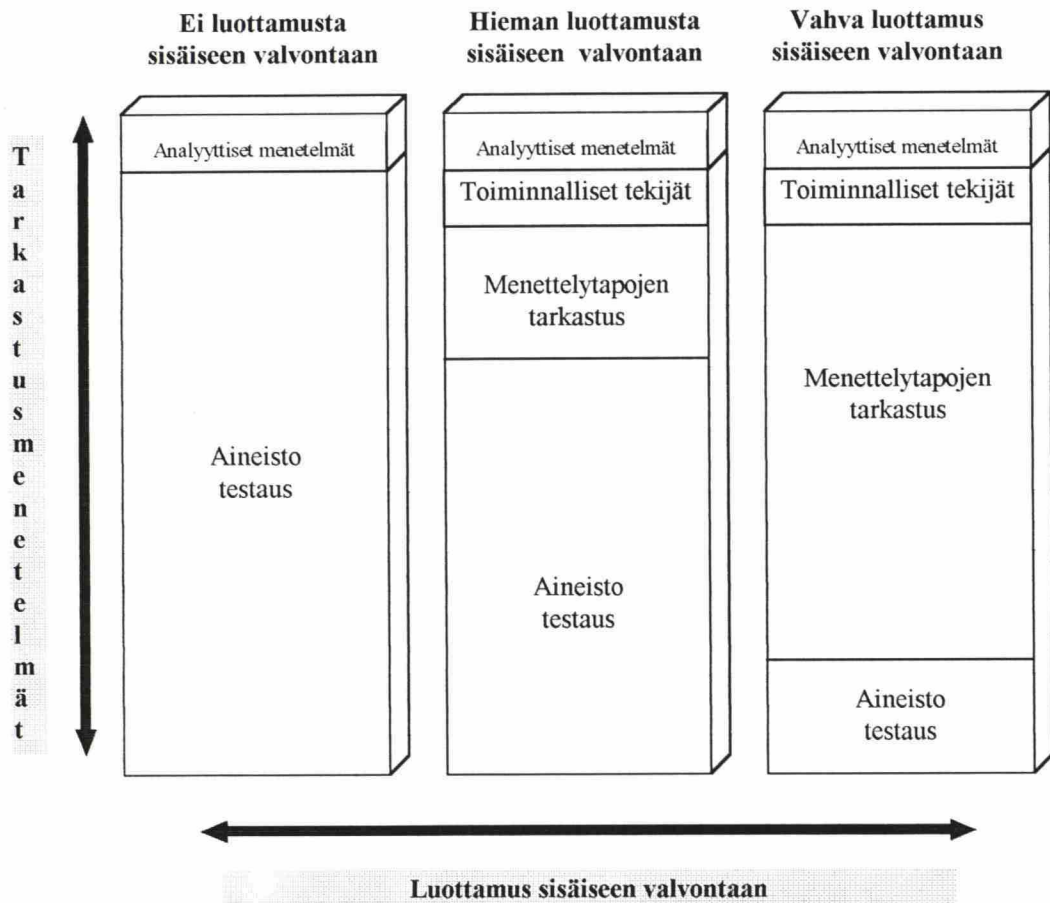
Tiedon kulku. Tärkeä tieto tulisi organisaatiossa määrittää, tallentaa ja välittää sellaisessa muodossa ja aikataulussa, että ihmiset voivat suoriutua velvollisuuksistaan. Tärkeää on, että tieto saadaan kulkemaan organisaatiossa molempiin suuntiin niin ylhäältä alaspäin kuin päinvastoin. Henkilöstölle täytyy myös viestiä, mikä on kunkin ihmisen oma tehtävä valvontajärjestelmässä.

Seuranta. Valvontajärjestelmän toimivuudesta tulee varmistua seurannalla. Järjestelmän toiminnan laatua tulee siis arvioida ja tarvittaessa ryhtyä toimenpiteisiin laadun parantamiseksi. Valvonnan rakenne on riippuvainen mm. yrityksen koosta, toimialasta, maantieteellisestä hajautuksesta, atk-ympäristöstä ja mahdollisuuksista harjoittaa henkilökohtaista valvontaa.

Tilintarkastajan tulisi jo suunnitteluvaiheessa pyrkiä kartoittamaan olemassa olevat sisäisen valvonnan kontrollit ja selvittää alustavasti niiden tasoa, riittävyttä ja luotettavuutta. Jos sisäinen valvonta todetaan ainakin osittain luotettavaksi, voidaan tarkastuksen painopistettä suunnata menettelytapojen testaukseen ja tulosten varmistamiseksi suoritettaviin suppeisiin aineistotestauksiin. Jos taas sisäisen valvonnan tehokkuuteen ei voida luottaa, tulee tarkastuksen painopistettä siirtää laajoihin aineellisiin testeihin, joilla pyritään varmistamaan aineiston oikeellisuudesta (katso kuvio 5, s. 46). Sisäisen valvonnan tehokkuuden on myös todettu korreloivan voimakkaasti suunniteltujen tarkas-

tustuntien kanssa. Mitä luotettavampi sisäinen valvonta tilintarkastajan mielestä on, sitä vähemmän tarkastustunteja tarvitaan (Kaplan 1985, 20). Sisäisessä valvonnassa havaituista puutteista ja parannusehdotuksista tulee raportoida johdolle.

Kuvio 5: Sisäisen valvonnan luotettavuuden vaikutus suoritettaviin tarkastustoimenpiteisiin

Lähde: Adams 1989a, 104 (mukailtu)

Tietoa sisäisestä valvonnasta saadaan tutustumalla sisäisiin dokumentteihin, kuten ohjeisiin, määräyksiin ja järjestelmien kuvauksiin sekä keskustelemalla johdon ja henkilökunnan kanssa. Luonnollisesti monia vuosia jatkuneessa toimeksiannossa hyvän lähtökohdan sisäiseen valvontaan tutustumiseen antavat edellisten vuosien kokemukset ja havainnot.

3.4 Olennaisuus

3.4.1 Olennaisuuden käsitteestä

Olennaisuus on yksi vaikeimmista ja monimutkaisimmista käsitteistä, jonka tilinpäätöksen laatija ja sen tarkastaja kohtaavat (Cushing ym. 1979, 175). Hankalaksi ja monimutkaiseksi käsitteen tekee se, että sen keskeisestä asemasta huolimatta käsitettä ei ole määritelty yksiselitteisesti. Olennaisuuden arvioiminen on jätetty riippuvaiseksi ammatti-ihmisten omasta harkintakyvystä. Käsitettä käytetään usein ja huolettomasti sekä laskentatoimen että tilintarkastuksenkin puolella. Yleensä termiä käytetään kuitenkin tilanteissa, joissa tarvitaan kriteeriä erottamaan merkityksellisiä asioita vähemmän merkityksellisistä (Carmichael ym. 1996, 139).

Olennaisuus on yksi tilinpäätöksen laadintaperiaatteista¹⁷. Kirjanpitolain uudistamiskomitean mietinnössä (KM 1990:45, ref. Leppiniemi 1995, 121) olennaisuus määritellään seuraavasti:

“Informaation on oltava olennaista informaation käyttäjän päätöksenteon kannalta; olennaisuus merkitsee siis sitä, että informaation kannalta epäolennaisia eriä ei tarvitse käsitellä ehdottoman tarkalla tavalla.”

Olennaisuuden keskeinen asema tilintarkastuksessa tulee hyvin ilmi KHT-yhdistyksen (KHT-yhdistys 1995a, 33) vakiomuotoisesta tilintarkastuskertomuksesta, jossa tarkastuksen sisältöä esittelevässä kappaleessa todetaan:

“Tilintarkastus on suoritettu hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Kirjanpitoa sekä tilinpäätöksen laatimisperiaatteita, sisältöä ja esittämistapaa on tällöin tarkastettu riittävässä laajuudessa sen toteamiseksi, **ettei tilinpäätös sisällä olennaisia virheitä tai puutteita.**”
(Korostus kirjoittajan)

¹⁷ Tilinpäätöksen laadintaperiaatteet ovat seuraavat: 1. Olennaisuus 2. Luotettavuus 3. Asia ennen muotoa 4. Varovaisuus 5. Täydellisyys 6. Vertailtavuus 7. Nopeus 8. Taloudellisuus 9. Oikea ja riittävä kuva (IASC, ref. Leppiniemi 1995, 65 - 66).

Olennaisuus tilintarkastuksessa viittaaakin nimenomaan siihen tosiasiaan, että tilintarkastaja on velvollinen suorittamaan tarkastuksen ainoastaan siinä laajuudessa, että hän pystyy riittävällä varmuudella toteamaan, ettei tilinpäätös sisällä olennaisia virheitä. Samoin kuin laskentatoimessa ei ole järkevää pyrkiä rakentamaan laskentajärjestelmää, joka tuottaisi täysin luotettavaa ja oikeaa informaatiota (taloudellisuuden periaate), ei myöskään tilintarkastuksessa ole järkevää pyrkiä siihen, että tilintarkastaja yrittäisi löytää jokaisen tilinpäätöksen mahdollisesti sisältyvän virheen. Flintin (1988, 39) mukaan yksi tilintarkastuksen teorian postulaateista¹⁸ onkin, että tilintarkastuksesta saadun hyödyn tulisi olla siitä aiheutuvia kustannuksia suurempi.

KTH-yhdistyksen suosituksen (1995a, 12) mukaan olennaisuudella tarkoitetaan seuraavaa:

“Olennaisuus viittaa joko yksittäiseen virheeseen tai virheiden yhteismäärään. Virhettä voidaan pitää olennaisena silloin, kun se vaikuttaisi asiantuntijana pidettävän henkilön päätöksentekoon tai arvioon yhteisön tai säätiön kirjanpidosta tai tilinpäätöksestä.”

IASC:n “Framework for the Preparation and Presentation of Financial Statement”(ref. IFAC, ISA 25) määrittelee olennaisuuden seuraavasti:

“Information is material if its omission or misstatement could influence the economic decisions of users taken on the basis of the financial statements. Materiality depends on the size of the item or error judged in the particular circumstances of its omission or misstatement. Thus, materiality provides a threshold or cutoff point rather than being a primary qualitative characteristic which information must have if it is to be useful.”

¹⁸ Katso tilintarkastuksen postulaateista tarkemmin: Mautz & Sharaf 1961, 37-52, Flint 1988, 19 - 41 sekä Riistama 1994, 17 - 60, joka käsittelee postulaatteja lähinnä edellä mainitun Flintin teoksen pohjalta. Riistaman esitys postulaateista lienee ainoa Suomeksi ilmestynyt kirja, jossa tarkastellaan edes lyhyesti tilintarkastuksen filosofista puolta.

FASB¹⁹:n Statement of Financial Accounting Concepts No.2 (ref. Boynton & Kell 1996, 225) määrittelee olennaisen informaation seuraavasti:

“ The magnitude of an omission or misstatement of accounting information that, in the light of surrounding circumstances, makes it probable that the judgements of a reasonable person relying on the information would have been changed or influenced by omission or misstatement.”

Kuten edellisistä määritelmistä käy ilmi, asiaa voidaan pitää olennaisena silloin, kun se vaikuttaisi asiantuntijana pidettävän henkilön päätöksentekoon tilinpäätöksen perusteella.

Olennaisuus-käsitettä käytetään sekä laskentatoimessa että tilintarkastuksessa. Laskentatoimessa olennaisuus liittyy siihen tarkkuuteen, jolla yrityksen laskentatointa hoidetaan ja tilinpäätös laaditaan. Tilinpäätöksessä on aina tietyllä tavalla kyse ainakin osittain johdon arvioinneista. Olennaisuus vaikuttaa siihen, kuinka tarkkoihin arvioihin johdon pitää pyrkiä. Laskentatoimessa olennaisuus koskee siis johdon tiedossa olevia virheitä tai todennäköisiä virheitä, jotka johtuvat tehdyistä arvioista. Tilintarkastuksessa olennaisuus ei koske ainoastaan tiedossa olevia ja todennäköisiä virheitä vaan myös mahdollisia virheitä joita ei suoritettussa tarkastuksessa löydetä. Olennaisuus tilintarkastuksessa tarkoittaa sitä määrää, jonka tilintarkastaja uskoo tilinpäätöksen voivan olla virheellinen, jotta se silti vielä antaa oikeat ja riittävät tiedot yrityksen toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta. Tilintarkastajan tulee tarkastuksen suoritettuaan olla suhteellisen varma siitä, että tilinpäätökseen ei sisälly olennaisia virheitä. Olennaisuus tilintarkastuksessa vaikuttaa siihen, kuinka paljon tarkastusta tilintarkastaja suorittaa ja miten hän tarkastuksen tuloksia tulkitsee. (Read, Mitchell & Akresh 1987, 73)

3.4.2 Olennaisuutta koskeva tutkimus

Mikä sitten on olennaista ja mikä taas epäolennaista informaatiota? Tämä on kysymys, joka on askarruttanut laskentatoimen ja tilintarkastuksen parissa työskenteleviä jo pit-

¹⁹ The Financial Accounting Standards Board (FASB)

kään, eikä kysymykseen ole vielä kukaan olemassa mitään yksiselitteistä vastausta. Olennaisuutta on tutkittu ulkomailla jo vuosikymmeniä. Gwilliam, joka vuonna 1987 teki yhteenvedon tilintarkastusalan tutkimuksista, kävi läpi myös olennaisuutta koskevia tutkimuksia. Hänen mukaansa ne voidaan jaotella kolmeen eri luokkaan:

1. Pääomamarkkinoihin liittyvät tutkimukset. Suurin osa tämän luokan tutkimuksista liittyi siihen, miten julkaistu tieto vaikuttaa osakkeiden hintoihin ja niiden vaihtoon. Vaikka tutkimukset ovatkin vain epäsuorasti yhteydessä olennaisuuden määrittämiseen, saadaan tutkimuksista ainakin tietoa siitä, mitä tilinpäätösten käyttäjät pitävät olennaisena.
2. Kyselytutkimukset, jotka tavallisesti keskittyivät selvittämään tilintarkastajien tai tilinpäätöksen käyttäjien käsityksiä siitä mitkä asiat ovat olennaisia ja miten ne pitäisi tilinpäätöksessä esittää.
3. Tutkimukset, joissa kartoitettiin olennaisuuden arviointia käytännössä.

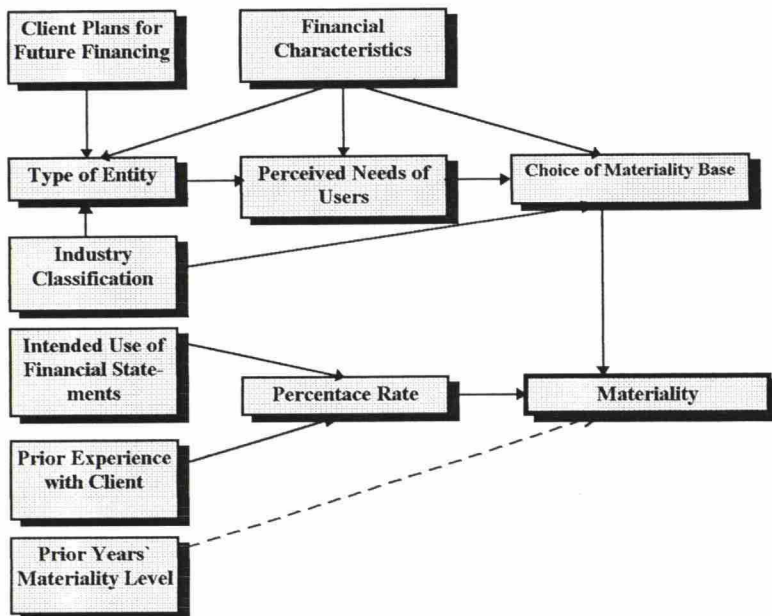
Turley & Cooper (1991, 70-81) taas kiteyttivät olennaisuutta koskevan tutkimuksen kahteen tutkimusongelmaan:

1. Eroavatko tilintarkastajien arvioinnit virheiden olennaisuudesta toisistaan vai eivät?
2. Olettaen, että tilintarkastajien olennaisuuden arviot ovat yhtä suuret, eroavatko heidän suorittamiensa tarkastustoimenpiteiden laatu, laajuus ja ajoitus toisistaan?

Suurin osa olennaisuuden arviointiin liittyvistä tutkimuksista on käsitellyt olennaisuutta tilinpäätös- ja raportointivaiheessa. Vähemmälle huomiolle on jäänyt tutkimus olennaisuuden hyödyntämisestä suunnitteluvaiheessa. Siitä on kuitenkin tehty ainakin seuraavat tutkimukset. Cushing ym. (1979) kehittivät tutkimuksessaan mallin, jonka avulla suunnitteluvaiheessa koko tilinpäätökselle tehty arvio olennaisuudesta on mahdollista jakaa eri tarkastuskohteille. Heidän mallinsa perustui tarkastuskohteiden jakamiseen tilastollisesti tarkastettaviin (myyntisaatavat, ostovelat ja varastot) ja tarkastuskohteisiin joita ei

voida tarkastaa tilastollisesti. Myös Zuber, Elliot, Kinney ja Leisenring (1983) keskittyivät tutkimuksessaan alustavan olennaisuuden määrän jakamiseen eri tilintarkastuskohteille. Moriarty & Barron (1979) tutkivat, mitkä tekijät vaikuttavat suunnitteluvaiheessa tilintarkastajan arvioon olennaisuuden suuruudesta. Tutkimuksen mukaan edellisen tilikauden tulos vaikutti eniten arvioihin olennaisuuden suuruudesta. Carmichael (1979) tosin kritisoi Moriarty & Barronin tutkimusta, koska sen tutkimusmenetelmä oli hänen mielestään puutteellinen eikä antanut tilintarkastajien tietoon sellaista informaatiota, jota he yleensä käyttävät olennaisuuden arvioita tehdessään. Tällaista informaatiota olisi ollut mm. yrityksen koko, omistajat ja toimiala. Steinbart (1987) tutki olennaisuutta tilintarkastuksessa tarkoituksenaan rakentaa malli, joka selittää miten olennaisuuden arviointi tapahtuu. Steinbartin mallin toiminta esitellään kuviossa 6.

Kuvio 6: Olennaisuuden arviointiin vaikuttavia tekijöitä

Lähde: Steinbart 1987, 105

Suomalaisessa tilintarkastuskirjallisuudessa ja tutkimuksissa olennaisuus on jäänyt vähäiselle huomiolle. Tietävästi ainoastaan Lähteilä (1991) on Suomessa tutkinut olennaisuuden käsitettä tilintarkastuksessa tarkemmin. Hänen pro gradu -tutkielmansa aihe

oli "Oleellisuus"²⁰ ja riski tilintarkastuksessa". Tutkimuksen mukaan oleellisuus on yksi tilintarkastuksen peruslähtökohdista, joka ohjaa tilintarkastustyötä sen kaikissa vaiheissa aina suunnittelusta tilintarkastuskertomuksen laadintaan asti.

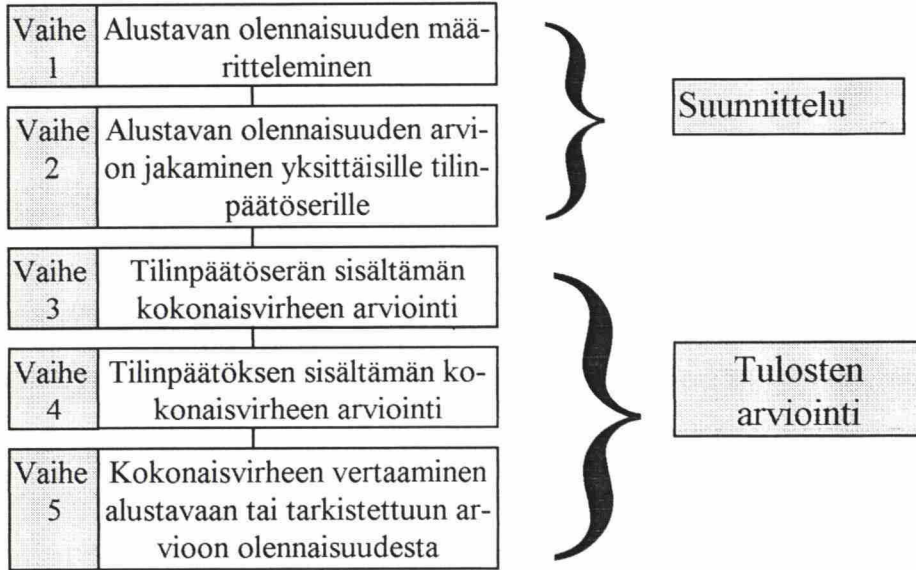
Useat tilintarkastusta- ja laskentatointa lähellä olevat järjestöt (ainakin FASB, AICPA, APB ja AUP) ovat asettaneet toimikuntia pohtimaan, olisiko mahdollista julkaista olennaisuutta koskeva standardi, jossa olennaisuuden rajat määriteltäisiin kvantitatiivisesti. Lähes kaikki järjestöt ovat lopulta kuitenkin päätyneet ratkaisuun olla julkaisematta numeerisia ohjeita olennaisuuden määrittämisen tueksi. Perusteluna on mainittu, että niillä olisi tilintarkastajan omaa arviointikykyä heikentävä vaikutus ja että niitä ruvettaisiin käyttämään ottamatta huomioon kaikkia päätöksentekoon vaikuttavia tekijöitä, joita ei kaikkia voitaisi suosituksessa huomioida (Chandler 1985, 84 - 87). Perusteluna on mainittu myös se, että tilinpäätöksen käyttäjien tarpeista ei tiedetä tarpeeksi ja myös se, että toista laskentatoimessa yleisesti käytettävää termiä "oikeat ja riittävät tiedot (true and fair view)" ei ole myöskään yksiselitteisesti määritelty (Lee 1984, ref. Gwilliam 1987, 218). Suosituksen antamista vaikeuttaa myös havainto, että tilintarkastajien arviot olennaisuuksista eroavat muiden tilinpäätösten käyttäjien kuten esimerkiksi asianajajien ja tuomareiden tekemistä arvioista (Jennings 1987). Numeerisia ohjeita ei löydy myöskään KHT-yhdistyksen eikä IFAC:n suosituksista. Poikkeuksen tekee kuitenkin Australian tilintarkastusalan järjestö (AUP), joka jo vuonna 1974 julkaisi standardin AAS 5 (Australian Accounting Standard No.5, ref. Chandler 1985, 86), jossa se määrittelee tietyt raja-arvot olennaisuuden arvioimiseksi. Tilintarkastajien keskuudessa on erilaisia mielipiteitä edellä mainitun standardin todellisesta tarpeellisuudesta. Osa tilintarkastajista on sitä mieltä, että kyseinen standardi olisi välttämätöntä julkaista (esim. Chandler 1985, 86) ja osa taas tyytyy nyt vallalla olevaan tilanteeseen. Jenningsin (1987, 111) tutkimukseen osallistuneista tilintarkastajista 82 % vastusti tarkan olennaisuutta koskevan standardin julkaisemista, kun taas 61 % asianajajista ja 72 % tuomareista ilmaisivat kannattavansa standardin julkaisemista. Eräät tutkijat (Fisher 1990; Leslie 1977) ovat jopa ehdottaneet, että olennaisuuden rajat tulisi julkaista osana tilintarkastuskertomusta.

²⁰ Lähteillä käytti tutkimuksessaan sanaa oleellisuus tarkoittaen sillä samaa, kuin tässä tutkimuksessa käytetty ja myös yleisemmin käytössä oleva sana olennaisuus.

3.4.3 Olennaisuus tilintarkastuksen suunnitteluvaiheessa

Arens & Loebbecken (1997, 249) mukaan olennaisuuden määrittely koostuu viidestä eri vaiheesta:

Kuvio 7: Olennaisuuden määrittelyn viisi vaihetta

Lähde: Arens & Loebbecke 1997, 249

Suunnitteluvaiheeseen edellä mainituista liittyvät suoranaisesti kohdat 1 ja 2, joita käsitellään seuraavassa. Muut vaiheet tulevat suoritetuksi tarkastuksen tuloksia arvioitaessa ja ne jäävät tämän tarkastelun ulkopuolelle. (Katso näistä tarkemmin esim. Arens & Loebbecke 1997, 254 - 255)

KHT-yhdistyksen suosituksen (1995a, 12) mukaan olennaisuuskriteerit tulee päättää jo tarkastuksen suunnitteluvaiheessa. Tällöin kriteereitä pystytään hyödyntämään mahdollisimman varhain tarkastuksen suuntaamisessa, laajuudessa ja ajoituksessa. Suunnitteluvaiheessa tilintarkastaja arvioi, mikä on olennaisen virheen suuruus koko tilinpäätöksen kannalta katsottuna. Olennaisuus määritellään yleensä markkamääräisenä arviona. Vaikka tilintarkastajan tulee ottaa huomioon erilaiset laadulliset virheet, ei tarkastustoimenpiteitä käytännössä kustannussyistä voida suunnitella paljastamaan niitä (AICPA 1983, SAS 47).

Koska virhe monesti vaikuttaa sekä tuloslaskelmaan että taseeseen, olennaiseksi virheeksi tulisi arvioida pienempi, joko tuloksen tai taloudellisen aseman mukaan laske-
tuista. Esimerkiksi, jos tilintarkastaja arvioi, että tulokseen vaikuttavan virheen tulee
olla 100 000 markan suuruinen ennen kuin sitä voidaan pitää olennaisena, ja olennai-
seksi virheeksi taseen puolella arvioidaan 200 000 markkaa, ei olisi mielekästä valita
tarkastusmenetelmiä siten, että niiden odotettaisiin löytävän virheet vain jos ne yhteensä
ylittäisivät 200 000 markkaa (AICPA 1983, SAS 47). Esimerkkejä tilinpäätöksen eris-
tä, joissa esiintyvät virheet vaikuttavat monesti molempiin sekä tuloslaskelmaan että ta-
seeseen, ovat myyntisaamiset, joissa esiintyvät virheet vaikuttavat monesti myös liike-
vaihtoon ja ostovelkoihin sisältyvät virheet, jotka vaikuttavat usein myös tuloslaskel-
man puolella tilikauden ostoihin (Gafford & Carmichael 1984, 110 - 112).

Alustava arvio olennaisuudesta on siis se virheiden suuruuden ja laadun maksimimäärä,
jonka tilintarkastaja uskoo tilinpäätöksen voivan olla virheellinen, ennen kuin se vai-
kuttaisi asiantuntijana pidettävän henkilön päätökseen tilinpäätöksen perusteella. Ky-
seessä on nimenomaan alustava arvio, joka tehdään monesti jo 6 - 9 kuukautta ennen
tilikauden päättymistä ja on mahdollista, että sen suuruus muuttuu tarkastuksen aikana
esiin tulleiden asioiden myötä. Esimerkiksi tarkastuksen aikana on saattanut käydä ilmi,
että yritys on saanut järjestettyä rahoituksen, joka turvaa yrityksen lyhyen aikavälin
maksuvalmiuden, kun sen varmistuminen vielä tarkastuksen suunnitteluvaiheessa oli
epävarmalla pohjalla. Näin ollen tilintarkastaja voi tarkastuksen tuloksia arvioidessaan
olla varmempi kuin tarkastuksen suunnitteluvaiheessa siitä, että yrityksen on mahdol-
lista jatkaa toimintaansa myös tulevaisuudessa. (Boynton & Kell 1996, 225) Edellä
mainitussa tapauksessa arviointivaiheessa käytetty olennaisuusarvio olisi ollut suurempi
kuin suunnitteluvaiheessa käytetty arvio. Muita tällaisia tapahtumia, jotka aiheuttavat
eroja suunnittelu- ja arviointivaiheen olennaisuusarvioihin, voisivat olla esimerkiksi
suunnitteluvaiheen jälkeen tapahtuneet fuusiot tai tiettyjen liiketoimintojen lopettamiset
(Zuber ym. 1983, 43). Olennaisuuden suuruuteen tilinpäätöksen arviointivaiheessa vai-
kuttavat myös erilaiset laadulliset seikat, joita ei voida vielä suunnitteluvaiheessa ottaa
huomioon (Carmichael & Benis 1991, 312:4). Jos tarkastuksen tuloksia arvioidessa
päädytään suunnitteluvaihetta huomattavasti pienempään olennaisuuden arvioon, tulee
tilintarkastajan huolellisesti arvioida suorittamiensa tarkastustoimenpiteiden riittävyttä
(AICPA 1983, SAS 47).

Alustavaa olennaisuusarviota tehtäessä käytetään hyväksi suunnitteluprosessin edeltävissä vaiheissa kertynyttä tietoa yrityksen toimintaympäristöstä ja sen sisäisen laskentajärjestelmän tasosta (Zuber ym. 1983, 43). SAS 47:n (AICPA 1983) mukaan alustavan olennaisuuden arvion tekemisen pohjana voidaan käyttää edellisen tai edellisten vuosien tilinpäätöksiä, välitilinpäätöstä tai kuluvan vuoden budjetteja, tarvittavilla muutoksilla muokattuna. Arviota tehdessä tulee edellisten vuosien tietoja hyödynnettäessä ottaa huomioon aikaisempien vuosien tietoihin vaikuttaneet epätavanomaiset tapahtumat. Kuluvan kauden tietoja hyödynnettäessä huomioon on otettava jo tiedossa olevat seikat, jotka tulevat vaikuttamaan huomattavasti arvioinnin kohteena olevan vuoden tulokseen.

Olennaisuuden määrittämisen tarkoituksena on avustaa tilintarkastajaa toimeksiannon suunnittelemisessa. Tavoitteena on varmistua siitä, että saadaan kerätyksi riittävästi näyttöä tilintarkastuskertomuksessa annetun lausunnon perustaksi. Olennaisuuden suuruus vaikuttaa suoraan siihen, kuinka paljon näyttöä asioiden todentamiseksi tarvitaan. Jos raja asetetaan suunnitteluvaiheessa liian alhaiseksi, tehdään liikaa työtä, toisaalta taas rajan ollessa liian korkea on mahdollista, että tarkastuksessa ei havaita jotain merkittävää virhettä. Kärjistettynä esimerkkinä voidaan ajatella tilannetta jossa yrityksen liikevaihto on 100 miljoonaa markkaa ja taseen loppusumma 50 miljoonaa markkaa. Jos tässä tilanteessa tilinpäätökseen vaikuttavaksi olennaiseksi virheeksi arvioitaisiin 1000 markkaa, jouduttaisiin tarkastamaan lähes kaikki tapahtumat ja tase-erät tilinpäätöksen oikeellisuuden varmistamiseksi. Jos taas olennaisuuden rajaksi arvioitaisiin esimerkiksi 20 miljoonaa markkaa, voitaisiin melkein mitään tarkastamattakin sanoa, että tilinpäätös ei sisällä olennaisia virheitä. (Zuber ym. 1983, 44 - 46)

Olennaisuuden voidaan sanoa olevan paremminkin suhteellinen kuin absoluuttinen käsite. Ei siis ole mahdollista arvioida mitään markkamääräistä suuruutta olennaisuudelle, joka sopisi kaikille tarkastettaville, vaan olennaisuus on arvioitava tapauskohtaisesti.

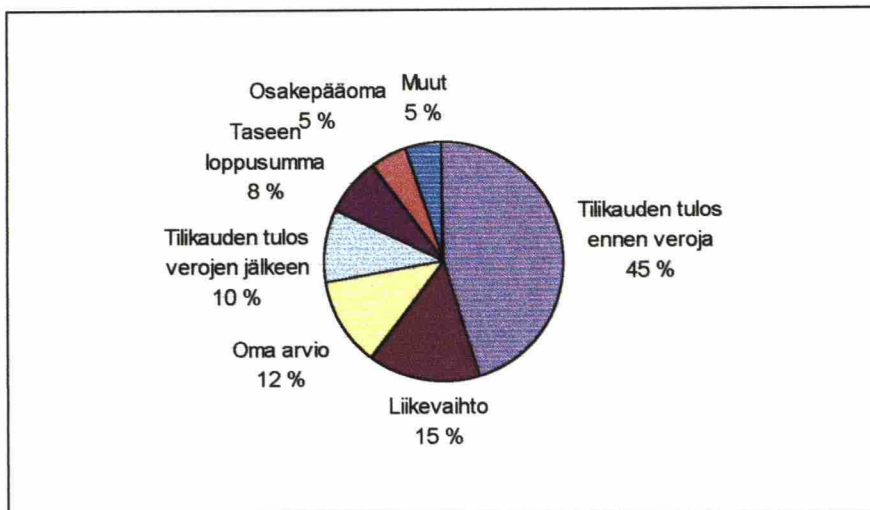
3.4.4 Olennaisuusarvion tekeminen

Olennaisuuden arvioimiseen ei ole olemassa mitään kattavaa standardia. Kirjallisuudesta ja tutkimuksista on löydettävissä vain erilaisia "nyrkkisääntöjä" olennaisuuden suhteel-

tään myös usein olennaisuuden laskemisen perustana, varsinkin silloin kun tarkastettavan yrityksen tulos vaihtelee voimakkaasti tai on lähellä nollaa. Jos kyseessä on voittoa tavoittelematon yhteisö, tulisi perustana käyttää liikevaihtoa (Carmichael & Benis 1991, 312:8). Liikevaihto ei ole myöskään yhtä paljon kuin tilikauden tulos riippuvainen käytetyistä kirjanpito menetelmistä (Morris & Nichols 1988, 239). Taseen loppusummaa perustana puoltaa sen vakaus. Yleensä jos tarkastettava toimii pääomavaltaisella alalla tulee perustana käyttää taseen loppusummaa (Carmichael & Benis 1989, 312:8).

Ei ole siis olemassa mitään yksittäistä perustaa, jota voitaisiin aina käyttää olennaisuuden määrittämiseen, vaan perusta tulee valita tilanteen mukaan (Flint 1988, 136) ja huomioon on syytä ottaa asiakkaan toimialan erikoispiirteet ja ympäristö. Readin ym. (1987) tekemässä tutkimuksessa selvitettiin mitä perustoja tilintarkastajat käyttävät tehdessään alustavan olennaisuusarvion. Heidän tekemässään tutkimuksessa 97 tilintarkastajaa teki olennaisuusarvion samanlaisten case-tapausten pohjalta. Alla olevasta kuvioista (kuvio 8) selviävät tutkimuksessa yleisimmin käytetyt perustat.

Kuvio 8: Mitä perustoja tilintarkastajat käyttävät alustavan olennaisuusarvion tekemiseen?

Lähde: Read 1987, 76 (mukailtu)

Prosenttiosuuden valinta. Koska perustan koko vaihtelee sen mukaan mikä perustaksi on valittu, vaihtelee myös prosenttiosuuden suuruus. Valittaessa tulos ennen veroja perustaksi vaihtelee käytettävä prosenttiosuus lähes aina 5 - 10 %:n välillä. Kun valitaan liikevaihto perustaksi, prosenttiosuus vaihtelee useimmiten 0,5 - 1 %:n välillä ja taseen

loppusumma perustana prosenttiosuus on yleensä 0,5 - 2 %. Vaihteluvälit johtuvat siitä, että tilintarkastajalla on mahdollisuus ottaa huomioon yrityksen koko ja toimialatekijät. Sille miksi tilintarkastajat ovat päätyneet juuri edellä mainittuihin prosenttiosuuksiin ei mitään täydellistä selitystä ole löytynyt.

Taulukkoon 2 on kerätty kirjallisuudessa esiintyviä arvioita suhteellisten nettovirheiden raja-arvoista eri tilinpäätöserille.

Taulukko 2: Ohjeellisia suhteellisten nettovirheiden raja-arvoja eri tilinpäätöserille

Arvion tekijä→ Arvion perusta ↓	Stoy Hayward (Chandler 1985,86)	Thomson McIntoc (Chandler 1985,86)	Thornton Baker (Vahtera 1986,88)	Touche Ross CAN (Vahtera 1986,88)	(Carmic- hael ym. 1996, 140)	(Arens & Loe- becke 1994, 235)	(Boyn- ton & Kell 1996, 226- 227)	(Taylor & Glezen 1988,156- 157)
Tuloslaskelmassa:								
• Liikevaihdosta	0,5 - 1 %	2 - 4 %	0,5 - 1 %	0,5 %	0,5 - 2 %		0,5 - 1 %	
• Tuloksesta en- nen veroja	5 - 10 %	5 - 10 %	5 - 10 %	5 %	5 - 10 %	5 - 10 %	5 - 10 %	3 - 8 %
Taseessa:								
• Pääryhmän arvosta		10 - 15 %						
• Vaihto- ja rahoitus- omaisuudesta						5 - 10 %		
• Lyhytaikaises- ta vieraasta pääomasta						5 - 10 %		
• Omasta pää- omasta			1 - 2 %				1 %	
• Taseen loppu- summasta	1 - 2 %	5 - 10 %	0,5 - 1 %		0,5 - 2 %	3 - 6 %	0,5 - 1 %	

Taulukossa esiintyvän prosenttiosuuden määrä laskettuna valitusta arvion perustasta osoittaa olennaisuuden rajan. Saadun arvon alarajaa pienemmät arvot ovat epäolennaisia ja ylärajaa suuremmat arvot ovat olennaisia, joita ei tulisi ylittää. Niiden väliin jäävien arvojen olennaisuutta arvioidessaan tilintarkastajan tulee käyttää erityistä varovaisuutta.

Huomioitavaa on kuitenkin, että esim. Pany & Wheeler (1989, 71-78) tutkiessaan erilaisten "nyrkkisääntöjen" avulla laskettuja olennaisuuden arvioita päätyivät siihen tulok-

seen, että arviot voivat vaihdella huomattavastikin riippuen käytetystä menetelmästä ja yrityksen toimialasta. Samansuuntaiseen tulokseen päätyivät Read ym. (1987). Heidän tekemässään tutkimuksessa 97 tilintarkastajaa teki alustavan olennaisuusarvion samanaisten case-tapausten pohjalta. Tehdyt arviot erosivat huomattavasti. Arviot erosivat sitä enemmän mitä vähemmän tilintarkastajalla oli kokemusta. Kyseessä ovat siis todella vain ohjeelliset arvot, ja niillä ei saisi olla tilintarkastajan ammatillista arviointia heikentävää vaikutusta. Suunnittelua tukevana apuvälineenä niitä voidaan kuitenkin käyttää. Jos siis ”nyrkkisääntöjä” käyttämällä päädytään arvioon, joka tilintarkastajan mielestä on järjetön, tulee tilintarkastajan oman arvion aina mennä ”nyrkkisäännön” tuottaman arvion edelle.

Toisaalta myös matemaattisesti määriteltävissä olevien, eli määrällisten olennaisuusrajojen lisäksi, on olemassa paljon harkinnanvaraisia eli laadullisia tekijöitä jotka tulee ottaa huomioon. Näitä ovat esimerkiksi jaksotukset, arvonkorotukset, epäkuranttiusvahennykset ja johdon suhtautuminen havaittuihin virheellisyyksiin. Esimerkiksi virheistä, jotka ovat markkamääriltään saman suuruisia, voi toinen olla huomattavasti toista olennaisempi riippuen siitä, onko kyse tahallisuudesta vai tahattomasta virheestä. Tämä johtuu siitä, että tahallisuus viestii johdon tai jonkun muun asianosaisen epärehellisyydestä, mikä on otettava huomioon myös muita tarkastustoimenpiteitä suoritettaessa. Samoin periaatteessa epäolennainen virhe voi muuttua olennaiseksi, mikäli se indikoi vastaavanlaisten virheiden esiintymistä muualla ja ne yhdessä voivat muodostua olennaiseksi (KHT-yhdistys 1995a, 12).

3.4.5 Alustavan olennaisuusarvion jakaminen yksittäisille tilinpäätöserille tai tarkastuskohteille

Koko tilinpäätökselle määritellyn alustavan olennaisuuden määrän jälkeen tulee tämä määrä jakaa eri tarkastuskohteille. Tämä on tarpeellista, koska tarkastustoimenpiteitä tehdään käytännössä tarkastuskohteittain eikä tilinpäätöksestä kokonaisuutena. Jakaminen voidaan suorittaa tuloslaskelman ja taseen erille erikseen. Koska kuitenkin useimmat tuloslaskelmaan sisältyvät virheet vaikuttavat myös taseeseen suoritetaan jakaminen yleensä vain tase-erille. (Kell & Boynton 1996, 229, näin myös Arens & Loebbecke 1994, 236) Eri tarkastuskohteille määritelty olennaisuuden määrä auttaa tilintarkastajaa

päättämään tarvittavista tarkastustoimenpiteistä ja -menetelmistä kunkin tarkastuskohteen osalta erikseen (KHT-yhdistys 1995a, 12). Esimerkiksi, tilintarkastaja tulee todennäköisesti suorittamaan enemmän tarkastustoimenpiteitä tarkastaakseen myyntisaamisten oikeellisuutta jos taseen 4 miljoonan markan myyntisaamiserästä olennaiseksi virheeksi on arvioitu 200 000 markan suuruinen erä kuin jos olennaiseksi virheeksi olisi arvioitu 1,5 miljoonaa markkaa (Arens & Loebbecke 1994, 236).

Tarkastaja joutuu harvoin tekemään päätöstä tilanteessa, jossa hänellä ei olisi aavistustakaan siitä, missä olennaisia virheitä saattaa esiintyä. Etenkin edellisten vuosien tarkastushavaintoja tulee hyödyntää arvioitaessa eri tarkastuskohteiden herkkyyttä erilaisille virheille. Tilanteita, jotka voivat ohjata tilintarkastajaa olennaisuuden arvioinnissa, ovat esimerkiksi yrityksen kannalta epätavalliset, rutiineista poikkeavat tapahtumat ja tapahtumat jotka vaativat huomattavaa johdon omaa harkintakykyä. Myös sellainen tilanne, jossa yksistään epäolennainen asia vaikuttaa olosuhteiden johdosta kokonaiskuvan muodostumiseen huomattavasti, voi muuttua olennaiseksi. Tällainen voisi olla esimerkiksi tilanne jossa tietyn asian korjaaminen tai eri tavalla esittäminen vaikuttaisi tuloksen muodostumiseen lievästi voitollisesta, lievästi tappiolliseksi ja täten muuttaisi olennaisesti yrityksestä saatavaa kuvaa. (Attwood & Stein 1991, 152 - 153) Jotkut taseen erät ovat myös niin olennaisia, ja niillä tapahtuu yleensä vain muutamia muutoksia tilikauden aikana, että ne tulee tarkastaa aina kokonaisuudessaan. Tällaisia eriä ovat ainakin osakepääoma ja pitkäaikaiset velat. Joskus myös koneet ja kalusto lasketaan tällaiseksi eräksi. (Carmichael & Benis 1991, 312:10) Olennaisuuden tulisikin ohjata tarkastukset kohteisiin, jotka ovat olennaisia markkamäärältään tai joiden osalta on olemassa riski, että aineistoon sisältyy merkittävä virhe.

Tilintarkastusalan järjestöt ja niiden julkaisemat suositukset antavat kuitenkin lähes olemattomat ohjeet sille, miten jakaminen tulisi käytännössä suorittaa. Aiheeseen liittyvä tutkimuskin on ollut vähäistä. Zuber ym. (1983) antavat kuitenkin yhden esimerkin, miten jako tarkastuskohteille voidaan suorittaa. Heidän esittämässään esimerkissä käytetään hyväksi Ajax Oy (Ajax Inc). nimisen yrityksen tilinpäätöstä, jonka pohjalta kuviteltu tilintarkastaja tekee olennaisuusarviot. Seuraavassa esimerkissä esitellään heidän esittämänsä tapa olennaisuuden jakamiseksi tarkastuskohteille. Ajax Oy:n tilinpäätöksen luvut ovat tutkielman liitteenä (Liite 1, sarake: tilinpäätöksen luvut).

Suunnitellessaan Ajax Oy:n tarkastusta Ajax Oy:n tilintarkastaja arvioi, että suunnitteluvaiheessa alustava olennaisuuden arvio koko tilinpäätöksen kohdalla on \$ 125 000. Jakaessaan alustavan olennaisuusarvion tilintarkastuskohteille tilintarkastajan tulee arvioida hyväksyttävän virheen suuruus jokaisen tarkastuskohteen kohdalla erikseen. Hyväksyttävän virheen voidaan katsoa koostuvan kahdesta eri osasta: 1) tilintarkastajan arviosta tarkastuksesta huolimatta korjaamatta jääneistä virheistä ja 2) tilintarkastajan arviosta mahdollisista virheistä joita tarkastustoimenpiteet eivät paljasta.

Monet tekijät vaikuttavat tilintarkastajan arvioon virheiden todennäköisyyksistä tilinpäätöksessä. Suunnitteluvaiheessa tilintarkastaja käyttää hyväksi hankkimaansa liiketoiminnan ymmärrystä ja aikaisemmilta vuosilta olevia kokemuksia. Esimerkiksi Ajaxin tilintarkastaja tietää edellisten vuosien perusteella, että tilinpäätökseen täytyy tehdä tiettyjä oikaisuja johtuen sisäisessä tarkkailussa olevista heikkouksista. Ajaxin tilintarkastajan arvio onkin, että Ajax Oy:n tilinpäätös sisältää virheitä, joiden takia tilikauden tulos on \$ 32 000 liian suuri. Tilintarkastajan arvioon korjaamatta jääneistä virheistä vaikuttaa todennäköisyys siitä, että asiakas korjaa kaikki tilintarkastajan esiin tuomat virheet. Arvio vaihtelee luonnollisesti asiakaskohtaisesti. Ajax Oy:n tilintarkastaja arvioi, että ainoastaan \$ 4000 arvioidusta \$ 32 000 ei korjata. Koska on kuitenkin vaikea arvioida niitä tarkastuskohteita, joista löytyviä virheitä asiakas ei suostu korjaamaan on helpompaa vähentää arvioitu määrä alustavasta olennaisuudenarviosta. Näin ollen Ajax Oy:n tilintarkastajalle jää alustavasta olennaisuus arviosta \$ 125 000:sta jäljelle \$121 000 jaettavaksi eri tarkastuskohteille. Jakaessaan alustavan olennaisuusarvion tilinpäätöksen erille Ajax Oy:n tilintarkastaja käyttää apuna seuraavalla sivulla esitettyä matemaattista kaavaa. (Kaava 1, s. 62) On otettava huomioon, että on epätodennäköistä, että kaikki tilinpäätöksen erät olisivat virheellisiä juuri hyväksyttävän virheen verran ja että osa virheistä johtaa erän yli- ja osa taas aliarvostamiseen. Virheet eivät kumuloidu suoraan vaan erisuuntaiset virheet kumoavat osaksi toisiaan. Edellä mainitusta johtuen tilinpäätöserille jaettujen olennaisuuksien yhteissumma voi olla suurempi kuin tilintarkastajan alustava olennaisuusarvio.²¹

²¹ Olennaisuuksien yhteenlaskettu arvio voidaan arvioida tilastollisella mallilla, joka ottaa huomioon, että olennaiset virheet eivät kumuloidu. Näin laskettu olennaisuuden kokonaismäärä olisi tilinpäätöserille laskettujen olennaisuuksien toisen potenssin summien neliöjuuri. Tätä kaavaa käyttäen yhteenlaskettu olennaisuuksien arvo olisi suurin piirtein sama, kuin tilintarkastajan alustavan olennaisuusarvion suuruus.

Kaava 1: Olennaisuuden jakaminen tilinpäätöksen erille

$$\text{Olennaisuusarvio tilinpäätöserälle} = \text{Koko tilinpäätöksen alustava olennaisuuden arvio vähennettynä arviolta korjaamatta jäävistä virheistä} * \sqrt{\frac{\text{Tilinpäätöksen erän koko (\$)}{\text{Tilinpäätöksen erien yhteismäärä (\$)}}$$

Kaavan avulla tapahtuneen jakamisen tulokset ovat nähtävissä tutkielman liitteestä (Liite 1, sarake: kaavan avulla saadut arviot). Tilikauden tulokselle ja edellisten tilikausien tulokselle ei lasketa arvioita, koska tilikauden tulos on muiden erien jäännösarvo ja edellisten tilikausien tulos on aikaisempien vuosien tilikausien tulosten yhteissumma (vähennettynä osingoilla, jotka voidaan tarkastaa 100 %:n varmuudella). Ajax Oy:n tilintarkastaja ei kuitenkaan hyödynnä kaavan avulla saatuja arvioita sellaisenaan vaan sopeuttaa arviot ottaen huomioon tekijöitä, joita kaavan avulla ei voida huomioida. Esimerkiksi hän pienentää rahojen ja pankkisaamisten olennaisuusarviota, koska rahat ja pankkisaamiset pystytään tarkastamaan helposti ja vähillä kustannuksilla. Koneet ja kalusto taas tarkastettiin huolellisesti edellisenä vuonna, ja ne ovat edelleen olemassa, näin ollen erän olennaisuuden arviota voidaan nostaa huomattavasti. Erille jotka tilintarkastaja aikoo tarkastaa kokonaan hän ei arvioi olennaisuutta ollenkaan. Tilintarkastajan oman arvion jälkeiset olennaisuusarviot on nähtävissä tutkielman liitteestä (Liite 1, sarake: sopeutetut arviot). Näitä arvioita tilintarkastaja käyttää hyväksi harkitessaan, kuinka paljon ja minkälaista näyttöä tarkastuskohteelle suunnataan.

Kuten jo aikaisemmin mainittiin ammatilliset järjestöt eivät ole tiukasti standardoineet olennaisuutta, vaan päätös on aina sekoitus tilintarkastajan omaa arviointia, yleistä tapaa ja tilintarkastustoimistojen tarkastajilleen antamia ohjeita. (Turley & Cooper 1991, 70) Tehtiinpä lopullinen olennaisuusarvio millä tavalla tahansa tulisi siitä aina tehdä huolelliset muistiinpanot, joista käy ilmi miten päätös on tehty, ja hankkia riittävästi näyttöä päätöksen tueksi (Attwood & Stein 1986, 154).

3.5 Riski

Riski tilintarkastuksessa merkitsee sitä, että tilintarkastaja hyväksyy tietyn tasoisen epävarmuuden tarkastusta suorittaessaan. Itse asiassa tilintarkastajalla ei ole muuta mahdollisuutta kuin hyväksyä tämä riski, sillä käytännössä tarkastusta suoritettaessa ei voi-

da koskaan päästä 100 %:n varmuuteen. Tähän asettavat rajoituksia niin aika- kuin kustannustekijätkin ja vaikka edelliset eivät olisi tarkastuksen suorittamista rajoittamassa, on silti aina olemassa riski, että tilintarkastaja käyttää sellaisia tarkastustoimenpiteitä joiden avulla kaikkia virheitä ei voida havaita tai hän tulkitsee tehtyjä havaintoja virheellisesti (Charles 1990, 98). Tilintarkastajan on siis tultava toimeen riskin kanssa, havaittava sen esiintyminen ja käsiteltävä sitä parhaaksi katsomallaan tavalla.

3.5.1 Riskipohjainen lähestymistapa tilintarkastuksen suorittamiseen

Tällä hetkellä vallalla oleva lähestymistapa tilintarkastuksen suorittamiseen on ns. riskipohjainen lähestymistapa. Se ei kuitenkaan ole ollut, eikä ole vielä, ainoa mahdollinen lähestymistapa tarkastuksen tekemiseen (Dunn 1991, 122). Nykyäänkin käytetään monesti aineistopohjaista lähestymistapaa esimerkiksi pienten yritysten tarkastuksissa tarkastuksen suorittamiseen, joskin niidenkin tarkastuksissa ollaan, ainakin Yhdysvalloissa, siirtymässä yhä voimakkaammin kohti riskipohjaista lähestymistapaa (Cashell 1995, 11). Turleyn & Cooperin (1991, 14-17) mukaan eri lähestymistavat tilintarkastuksen suorittamiseen ovat kehittyneet viimeisen kolmenkymmenen vuoden aikana seuraavien vaiheiden kautta kohti nykyisin vallalla olevaa riskipohjaista lähestymistapaa.

1) Järjestelmäpohjainen tilintarkastus

1960-1970- luvuilla pääpaino oli järjestelmäpohjaisessa tarkastuksessa. Perusteena pidettiin sitä, että oli välttämätöntä tutustua asiakkaan laskenta- ja kontrollijärjestelmiin, jotta pystyttiin luomaan kuva sen tuottamasta tilinpäätöksestä. Lähtökohtana oli, että jos järjestelmät toimivat tehokkaasti ja luotettavasti, ei tarvita niin paljon yksityiskohtaisia tarkastustoimenpiteitä, koska järjestelmät ehkäisevät ennalta osan mahdollisista virheistä ja väärinkäytöksistä. Perusteellisen tarkastuksen ohessa syntyi suuri määrä työnkulkukaavioita, arvioita eri järjestelmistä ja testauksia, joiden avulla johdolle pystyttiin antamaan rakentavia ehdotuksia miten järjestelmiä voitaisiin parantaa ja valvontaa tehostaa. Niiden lopullinen hyöty tilinpäätöksen arvioinnissa oli kuitenkin kyseenalaista, sillä tilinpäätöksestä mielipidettä muodostettaessa suurin paino laitettiin kuitenkin aineistotestauksen kautta saatuun näyttöön.

2) Siirtyminen aineistopohjaiseen lähestymistapaan

Edellisen lähestymistavan ongelmana olivat monessa kohdassa päällekkäiset toiminnot ja taipumus kohteiden ylitarkastukseen. Tähän ei kuitenkaan kiinnitetty huomiota, kunnes 1970- luvun lopulla ja 1980- luvun alussa asiakkaat rupesivat kyseenalaistamaan tilintarkastustoimistojen vaatimat palkkiot. Vaatimukset pakottivat tilintarkastajia etsimään tehokkaampia menetelmiä ja tarkastuksen painopiste siirtyi substantiiviseen lähestymistapaan ja ylenmääräisestä järjestelmien tarkastuksesta luovuttiin.

3) Riskipohjainen lähestymistapa

Tällä hetkellä vallalla on riskipohjainen lähestymistapa. Kustannustehokkuuden parantamisella on ollut suuri merkitys myös nykyiseen lähestymistapaan siirryttäessä (näin myös Adams 1989b, 130). Riskipohjaiseen lähestymistapaan siirtymistä ovat olleet vauhdittamassa myös lisääntyneet oikeudenkäynnit tilintarkastajia kohtaan, joista varsinkin Yhdysvalloissa on tullut todellinen uhkakuva koko tilintarkastustoiminnalle. Esimerkiksi vuonna 1993 oli USA:n kuuden suurimman tilintarkastustoimiston oikeudenkäynteihin ym. riita-asioiden hoitoon käytettyjen kulujen osuus liikevaihdosta noin 12 %, yli viisi miljardia dollaria. Tämä kuluerä oli henkilöstökulujen jälkeen toiseksi suurin (Accountancy 1996, 7)²². Merkille pantava piirre riskipohjaisessa lähestymistavassa on se, että se ei keskity tiettyjen menetelmien ennalta valitsemiseen, vaan se tarjoaa arvioita näiden valintojen tekemiseksi ja antaa kokonaissuunnan tarkastuksen suorittamiselle. Peruseriaatteena on arvioida mahdollisia riskialueita ja kohdistaa näille alueille enemmän tarkastustoimenpiteitä kuin vähemmän riskialttiille alueille. Suunnittelun merkitys on riskipohjaisessa vaiheessa saanut yhä korostuneeman roolin koko tilintarkastusprosessia ajatellen. Pyritäänhän nimenomaan jo

²² USA:ssa vahvistettiin vuoden 1996 alkupuolella laki, jolla rajoitetaan tilintarkastajan vastuuta. Vahvistetussa laissa säädetään kantaja esittämään parempaa ja yksityiskohtaisempaa näyttöä tilintarkastajaa vastaan ennen kuin asia otetaan käsittelyyn oikeudessa. Lain mukaan tilintarkastajan osuus voi nousta korkeintaan 150 %:iin heidän osuudestaan vahingosta, mikäli muut vastaajat ovat maksukyvyttömiä. Lain toivotaan vähentävän tilintarkastustoimistoja vastaan nostettujen turhien oikeudenkäyntien määrää huomattavasti tulevien vuosien aikana. (Accountancy, 1996, 7) Mielenkiintoista on nähdä, mihin uusi laki käytännössä johtaa ja tuleeko sillä olemaan merkitystä myös muiden maiden lainsäädäntöä ajatellen.

suunnitteluvaiheessa havaitsemaan mahdolliset riskialueet, jotka määräävät sitten koko tarkastuksen suunnan ja laajuuden.

Eri maiden tilintarkastusalan suosituksiin on riskin huomioiminen tilintarkastusprosessissa kuulunut jo jonkin aikaa. Ensimmäisen kerran riskiin kiinnitettiin suosituksessa huomiota USA:ssa, jonka tilintarkastusalanjärjestö AICPA julkaisi vuonna 1981 standardin SAS 39. Siinä esiteltiin tilintarkastuksen suunnittelun helpottamiseksi ns. tilintarkastuksen riskimalli²³ (standardi korvattiin 1983 standardilla SAS 47, mutta peruslähestymistapa pysyi samana, vain muutamia käsitteitä tarkennettiin). Mallissa tarkastellaan toisaalta kokonaisuuden ja toisaalta yksittäisten erien riskin arviointia seuraavien kolmen osatekijän avulla: toimintariski (inherent risk), sisäisen tarkkailun riski (control risk) ja tarkastusriski (detection risk), jotka yhdessä muodostavat suhteellisen riskin (audit risk). Näiden osatekijöiden avulla voidaan riskiä arvioida toisaalta tilinpäätöksestä kokonaisuutena ja toisaalta erikseen tilinpäätöksen yksittäisten erien kannalta. Nykyään kyseisen mallin osatekijät on huomioitu, ainakin jossakin muodossa, lähes kaikkien tilintarkastusalanjärjestöjen suosituksissa. (Katso esim. IFAC: ISA6; AICPA: 1983, SAS 47; APB: 1995, SAS 330; KHT-yhdistys 1995a)

Ensimmäisestä standardista lähtien riskimalli ja tilintarkastuksen suunnittelun riskilähtöinen lähestymistapa on ollut ulkomaisten tutkijoiden keskuudessa jatkuvan huomion kohteena. Kattavat yhteenvedot riskimallin alkuvuosien kehityksestä ja tutkimuksista ovat tehneet Gwilliam (1987, 191 - 206) ja Colbert (1987). Toimintariskiä ovat tutkineet mm. Houghton ja Fogarty (1991), joiden tutkimuksessa kartoitettiin tarkastajien havaitsemien virheiden piirteitä ja selvitettiin, olisiko ne alueet, joilta virheitä löytyi, olleet mahdollista havaita jo tarkastuksen suunnitteluvaiheessa. Tutkimuksen mukaan tilintarkastajat, jotka ymmärtävät tarkastettavan liiketoiminnan, kykenevät jo suunnitteluvaiheessa havaitsemaan mahdolliset riskikohteet yrityksen toiminnoissa. Toimintariskiä ovat tutkineet myös Helliär, Lyon, Monroe, Ng ja Woodliff (1996), joiden kyselytutkimuksessa selvitettiin sadan tilintarkastajan arvioita mahdollisesti toimintariskiin vaikuttavista tekijöistä, sekä Colbert (1988), jonka tutkimuksessa suurimmaksi toimintariskiin

²³ Riskimalli määriteltiin SAS 47:ssä seuraavasti $AR=IR*CR*DR$, jossa AR on hyväksyttävän suhteellisen riskin suuruus, IR on toimintariski, CR on sisäisen tarkkailun riski ja DR on tarkastusriski. Komponentit määriteltiin myös riippumattomiksi toisistaan. Yhtälöstä voidaan määrittämällä toimintariskin, sisäisen tarkkailun riskin ja suhteellisen riskin taso, laskea tarkastusriskin suuruus, jota voidaan käyttää tietyissä tapauksissa hyväksi esim. otoskoon johtamisessa.

vaikuttavaksi tekijäksi havaittiin asiakkaan henkilökunnan ammattitaito. Riskien erilaista mallintamista ovat tutkineet mm. Peters (1989), Skerratt (1992), Woodhead (1992) ja Lea, Adams ja Boykin (1992). Suomessa tilintarkastukseen liittyvien riskien tutkimus ei ole saavuttanut suurta huomiota. Poikkeus on Lähteilän (1991) Helsingin kauppakorkeakoulussa tekemä pro gradu -tutkielma "Oleellisuus ja riski tilintarkastuksessa". Tutkimuksen riskiä koskevan osuuden tavoitteena oli selvittää, mitä riskillä tilintarkastuksessa tarkoitetaan, sekä miten tilintarkastusriskiä²⁴ voidaan arvioida riskimallin avulla. Tutkimuksen tulokset osoittivat, että Suomessa varsinaisia riskimalleja ei käytetä tilintarkastuksen apuna vaan tilintarkastajat perustavat arvionsa riskistä riskianalyysiin, oleellisuuden periaatteelle, tarkastettavan yrityksen tuntemukseen ja kokeemukseen. Suomessa tapahtuneesta niukasta tutkimuksesta huolimatta voidaan epäilemättä sanoa, että riskikäsitteen mallintaminen ja pyrkiminen sen hyödyntämiseen itse tilintarkastustyössä on ollut viime vuosikymmeninä yksi merkittävimmistä ja laajimmalle levinneistä tilintarkastuksen lähestymistavoista (Turley & Cooper 1991, 55).

3.5.2 Riskin huomioiminen suunnitteluvaiheessa

KHT-yhdistyksen suosituksen (1995a, 12) mukaan riskin olemassaolo tulee ottaa huomioon jo suunnitteluvaiheessa. Riskien tunnistamiselle luovat pohjan suunnitteluprosessin aikaisemmat osat: liiketoiminnan ymmärtäminen, analyyttiset menetelmät ja sisäisen valvonnan toimintaan tutustuminen. Edellisissä vaiheissa hankitun tiedon avulla tilintarkastajalla on mahdollisuus tunnistaa mahdollisia riskitekijöitä ja -kohteita yrityksen toiminnassa. Riskien arviointi muodostaa linkin, jonka avulla tilintarkastaja yhdistää suunnitteluvaiheessa tehdyn työn myöhemmässä vaiheessa suoritettaviin tarkastustoimenpiteisiin. Riskien arvioinnin avulla pyritään siis määrittämään tarkastuskohteen vaatiman tarkastuksen suunta, laajuus ja ajoitus.

Seuraavassa riskien arviointia tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluvaiheessa lähestytään edellä mainitun riskimallin komponenttien avulla, vaikka itse riskimallin suora hyödyntäminen käytännön tilintarkastustyöhön onkin todettu vaikeahkoksi. (Katso riskimallin käyttöön liittyvistä ongelmista ja siihen kohdistetusta kritiikistä esim. Skerrat

²⁴ Lähteilä käytti tutkimuksessaan käsitettä tilintarkastusriski tarkoittaen sillä samaa, kuin tässä tutkimuksessa käytettävä käsite suhteellinen riski.

& Woodhead 1992, Lähteilä 1991, Kinney 1989, Colbert 1987, Gwilliam 1987, Cushing & Loebbecke 1983). Lähestymistapa antaa kuitenkin hyvän teoreettisen näkökulman aiheeseen ja auttaa hahmottamaan erilaisten riskien arvioimista.

KHT-yhdistyksen suosituksissa suhteellinen riski ja sen osatekijät määritellään seuraavasti (1995a, 12-13).

Suhteellinen riski tarkoittaa riskiä, että tilintarkastaja antaa vakiomuotoisen tilintarkastuskertomuksen olennaisesti virheellisestä kirjanpidosta, tilinpäätöksestä tai hallinnosta. Suhteellisen riskin voidaan katsoa koostuvan seuraavista eri osatekijöistä:

Toimintariski

”Riski liittyy yhteisön tai säätiön toimintaan ja toimintaympäristöön sekä toiminnan aiheuttamiin liiketapahtumiin. Riski vaihtelee toimialoittain. Esimerkkejä riskiin liittyvistä toiminnan osatekijöistä ovat mm. omaisuuden likvidisyys, laskentajärjestelmän laajuus ja vaikeus sekä tavanomaista enemmän arviointia vaativa omaisuuden tai velkojen arvostus.”

Sisäisen tarkkailun riski

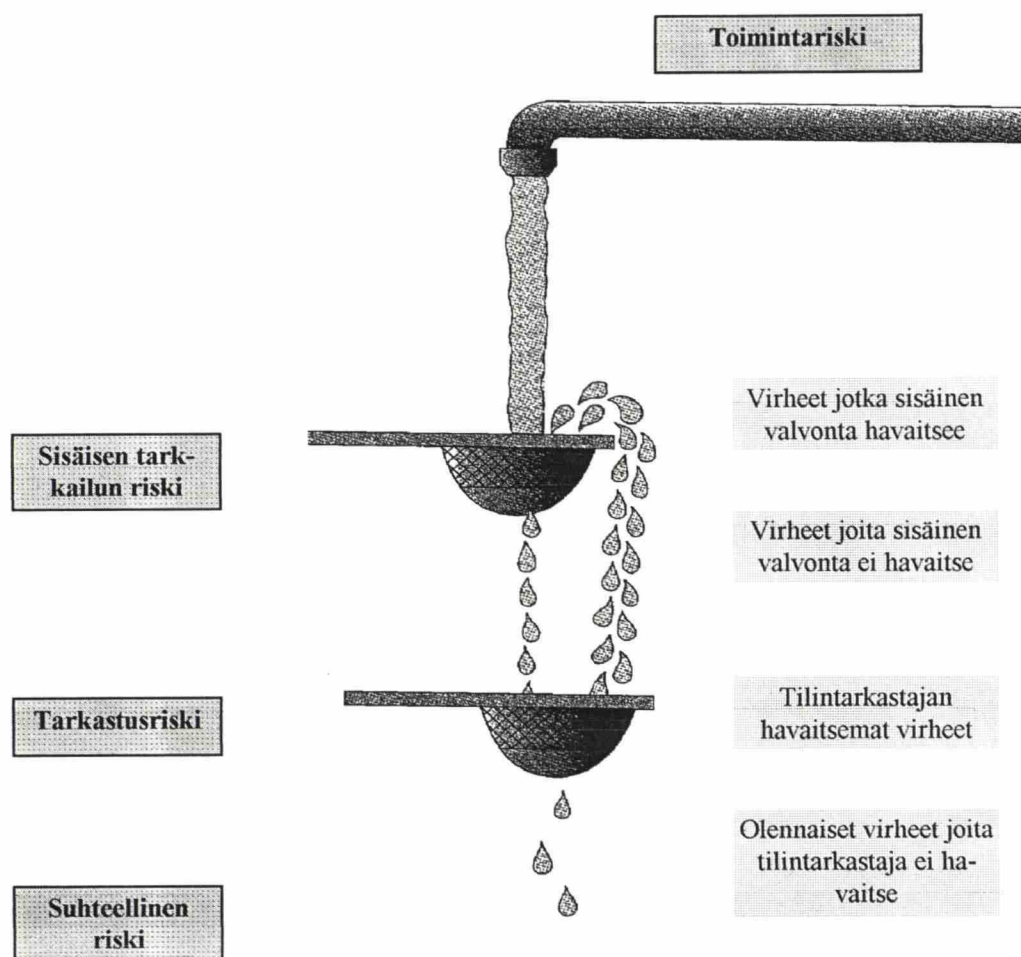
”Riski liittyy siihen, että yhtiön tai säätiön sisäinen kontrollijärjestelmä ei paljasta olennaisia virheitä. Tämä riski on aina olemassa, koska käytännössä täysin riskitöntä järjestelmää ei ole mahdollista luoda. Riskin arviointiin vaikuttaa tilintarkastajan näkemys kontrollijärjestelmän perusteista ja sen toimivuudesta yhtiössä.”

Tarkastusriski

”Riski liittyy siihen, että tilintarkastaja ei havaitse omien tarkastustoimenpiteitensä perusteella olennaista virhettä. Riskin täysin eliminoivaan tarkastukseen ei käytännössä ole mahdollista päästä.”

Seuraava kuvio (kuvio 9) havainnollistaa edellä mainittuja riskejä ja niiden yhteyttä suhteellisen riskin muodostumiseen.

Kuvio 9: Suhteellisen riskin graafinen esitys

Lähde: Carmichael 1996, 249

Suhteellisen riskin osatekijät voidaan jakaa kahteen ryhmään, ensiksi tarkastettavan yrityksen toimintaan liittyviin riskeihin ja toiseksi tilintarkastajan omiin toimiin liittyviin riskeihin. Toiminta- ja sisäisen tarkkailun riskit ovat yrityksen toimintaan liittyviä riskejä, jotka tilintarkastajan on otettava huomioon tilintarkastustoimeksiannon suunnittelussa ja suorittamisessa. Tarkastusriskit ovat taas riskejä, jotka liittyvät tilintarkastajan työn suorittamiseen ja raportointiin.

Riskien kartoitus ja analysointi on tärkeä osa tilintarkastuksen suunnittelua. Riskialueet tunnistamalla tarkastus voidaan toteuttaa siten, että saadaan varmuus siitä ettei tilinpäätös sisällä olennaisia virheitä. Eli toisin sanoen jokaisen toimeksiannon kohdalla pyritään saamaan suhteellinen riski hyväksyttävän alhaiselle tasolle. Pyrkiessään arvioimaan suhteellisen riskin tasoa tilintarkastajan tulisi ensin arvioida toimintariski ja sisä-

sen tarkkailun riskin taso. Näiden arvioinnissa tulee käyttää hyväksi kaikkea sitä tietoa, jota on saatu asiakkaasta liiketoimintaan tutustuttaessa ja sisäistä valvontajärjestelmää arvioitaessa.

Suhteellisen riskin taso määritellään yleensä koko tilinpäätökselle ja samaa riskitasoa käytetään arvioitaessa eri tarkastuskohteiden riskiä²⁵, koska kyse on nimenomaan koko tilinpäätöksen riskitason arvioinnista. Toimintariskin ja sisäisen tarkkailun riskin arviot taas tehdään jokaiselle tarkastuskohteelle erikseen. Näin menetellään koska tarkastuskin suoritetaan yleensä tarkastuskohteittain ja eri tilinpäätöseriin ja yhtiön toimintoihin liittyy erilainen virhemahdollisuus (KHT-yhdistys 1995a, 11). Kirjallisuudesta on löydetty vissä vain vähän ohjeita riskien jakamisesta eri tarkastuskohteille. Tosin ohjeet olennaisuuden määrittämisestä ja jakamisesta auttavat myös riskin jakamisessa. Tiettyt tilit tai tarkastuskohteet ovat nimittäin erityisen tärkeitä, joko niiden koon, tapahtumien suuruuden tai paljouden takia. Esimerkiksi vaihto-omaisuuden yhteydessä tilintarkastaja voi harkita matalamman riskin eli suuremman työpanoksen käyttöä. Toisaalta aiemmilta vuosilta olevan tarkastuskokemuksen perusteella tarkastaja voi hyväksyä tietyille tarkastuskohteelle suuremman yksittäisen riskin eli panostaa vähemmän resursseja kohteen tarkastamiseen.

Toimintariski. Toimintariskinä pidetään tilin tai tarkastuskohteen luontaista herkkyyttä virheille ja väärinkäytöksille. Tämä riski on olemassa riippumatta siitä, onko tarkastus jo suoritettu vai ei. Lisäksi riskimallissa oletetaan, että kyseessä on riski ennen yrityksen sisäisen valvontajärjestelmän tehokkuuden arviointia. Toimintariskin taso riippuu sekä tarkastettavan yhteisön ulkoisista että sisäisistä olosuhteista. Tarkastettavan toimintariskin ulkoiset tekijät johtuvat erilaisista ympäristötekijöistä. Näitä ovat esimerkiksi taloudelliset suhdanteet, korkotaso ja valuuttakurssit. Tarkastettavan toimintariskin sisäisiä tekijöitä ovat mm. poikkeukselliset liiketoimet, kuten yrityskaupat, fuusiot, yritysjohdon ammattitaidottomuus ja asenteet, monimutkaiset tai arviointia tarvitsevat tilinpäätöksen erät. Hylas & Ashton (1982) totesivat tutkimuksessaan, että henkilöstön vaihdokset liittyivät monesti tilinpäätöksissä esiintyviin virheisiin. Henkilöstön vaihdokset voivat siis myös aiheuttaa riskien kasvamista. Hellier ym. (1996) taas tulivat tutki-

²⁵ Suhteellisen riskin suuruus voidaan arvioida myös tarkastuskohteittain. Katso esim. Arens & Loebbecke 1994, 250.

muksessaan siihen tulokseen, että suurimmat toimintariskiin vaikuttavat tekijät ovat johdon tulospalkkaus, ylimmän johdon vaihdokset, yrityksen maine riskin ottajana ja aikaisemmin havaitut virheet.

Toimintariskin suuruus tulisi siis arvioida jokaiselle tarkastuskohteelle erikseen, sillä tietyt tarkastuskohteet ovat alttiimpia virheille ja väärinkäytöksille riippumatta sisäisen valvonnan tasosta. Tilintarkastajat, joilla on hyvä asiakkaan liiketoiminnan tuntemus, pystyvät monesti nopeasti määrittelemään missä yrityksen tilinpäätöksessä mahdollisesti sijaitsevat riskialueet ovat. Esimerkiksi järjestelemättömät luotot pankeilla, varaston arvostus teknologia-yrityksillä, ei-rutiinitapahtumat ja alueet joilla aikaisemmin on havaittu virheitä ja väärinkäytöksiä ovat aina tarkastuskohteita joilla arvioidaan olevan korkea toimintariski. (Houghton & Fogarty 1991, 2) Houghtonin ja Fogartyn (1991) mukaan suurin osa virheistä ja väärinkäytöksistä keskittyy harvoille tileille ja tietynlaisiin tapahtumiin. Heidän mukaansa jopa yli 80 % virheistä on mahdollista havaita jo suunnitteluvaiheessa tai ne liittyvät jollakin tavoin ei-rutiinitapahtumiin. Osaltaan riskien arviointiin vaikuttavat yhteisön tai säätiön mahdolliset ongelmat; esim. huono rahoitus-tilanne ja toiminnan jatkumista uhkaavat tekijät. (KHT-yhdistys 1995a, 12)

Sisäisen tarkkailun riski. Sisäisen valvontajärjestelmän ymmärtäminen antaa perustan sisäisen tarkkailun riskin arvioinnille. Myös sisäisen tarkkailun riski tulisi arvioida tarkastuskohteittain, sillä voihan olla, että varaston sisäinen tarkkailu on huomattavasti tehokkaampaa kuin esimerkiksi kiinteän omaisuuden.

Toimintariskin ja sisäisen tarkkailun riskin arvioimisen jälkeen on harkittava, kuinka suuri on suhteellisen riskin taso, joka ollaan valmiita hyväksymään. Edellisten arvioiden pohjalta sopeutetaan omat tarkastustoimenpiteet siten, että saavutetaan haluttu suhteellisen riskin taso. Tilintarkastajan kannalta toimintariskin ja sisäisen tarkkailun riskin erottaminen toisistaan ei ole niin olennaista kuin tarkastusriskin erottaminen kahdesta ensin mainitusta. Tämä sen takia, että tarkastusriskin suuruuteen tilintarkastajalla itsellään on mahdollisuus vaikuttaa tilikauden aikana, toisin kuin kahteen ensimmäiseen, jotka lyhyellä aikavälillä ovat olemassa riippumatta tilintarkastajan omista toimista. (Riistama 1994, 68). Toimintariskin ja sisäisen tarkkailun riskin suuruuteen tilintarkastajalla on kuitenkin mahdollisuus vaikuttaa useamman tilikauden aikana, antamalla yri-

tyksen johdolle ehdotuksia esimerkiksi sisäisen valvontajärjestelmän tehostamiseksi. Tarkastusriskiä voidaan pienentää mm. suurentamalla otoskokoja, tekemällä enemmän analyttisiä laskelmia ja valitsemalla tarkastajiksi kokeneempia henkilöitä (Charles 1990, 99). Tarkastusriskiä on kuitenkin aina jonkin verran, jopa silloin kun tilintarkastaja on tarkastanut tilinpäätösaineiston kokonaan. Koska täysin virheettömyyteen ja täydelliseen tarkastukseen ei käytännössä koskaan päästä, tilintarkastajan tulee ottaa edellä mainitut riskit huomioon suunnitteluvaiheessa ja toteuttaa työnsä perustuen arvioon kyseisten riskien olemassaolosta.

3.5.3 Riskiarvion tekeminen

Arvion riskien suuruudesta tulee vaikuttaa suoritettaviin tarkastustoimenpiteisiin. Se miten riski käytännössä ilmaistaan ja miten riskiarvio vaikuttaa suoritettaviin tarkastustoimenpiteisiin riippuu, viime kädessä tilintarkastajasta itsestään. Turley & Cooper (1991, 62-65) tunnistivat tutkiessaan Ison-Britannian suurien tilintarkastustoimistojen toimintatapoja kolme erilaista tapaa esittää riskiarviot ja niiden vaikutukset tarkastustoimenpiteisiin:

- 1) Riskiarviot ovat täysin tilintarkastajan tekemän arvion varassa ja samoin myös arvioidun riskin suuruuden vaikutukset suoritettaviin tarkastustoimenpiteisiin.
- 2) Toinen suurempi ryhmä arvioi suhteellisen riskin osatekijät laadullisesti. Tehdyt arviot vaikuttivat myös suoritettaviin tarkastustoimenpiteisiin. Taulukossa 3, s.72 on esimerkki siitä, miten tilintarkastaja voi hyödyntää riskimallin sisältämien osatekijöiden laadullisia arviointeja harkitessaan suoritettavien tarkastustoimenpiteiden laajuutta, laatua ja ajoitusta.
- 3) Kolmas tapa ilmaista riskimallin eri osatekijät oli ilmaista ne numeerisesti, esimerkiksi prosentteina. Tämä mahdollistaa riskimallin käytön tietyissä tapauksissa esimerkiksi otoskoon suuruuden johtamisessa (Adams 1989c, 120 - 122). Näiden osatekijöiden arvottaminen numeerisesti on kuitenkin käytännössä erittäin vaikeaa, sillä huolimatta kuinka hyvästä arvioinnista ta-

hansa ovat osatekijöiden suuruudet aina loppujen lopuksi tilintarkastajan subjektiivisen harkinnan tuloksia ja parhaassakin tapauksessa vain arvioita todellisuudesta (Arens & Loebbecke 1994, 251). Sivuilla 73 - 75 on esimerkkejä siitä miten riskimallia voi hyödyntää matemaattisesti.

Reimers, Wheeler ja Dusenbury (1993) havaitsivat tutkimuksessaan riippuvuuksia sen mukaan, tehdäänkö riskiarvio numeerisesti vai laadullisesti. Heidän tutkimuksessaan tilintarkastajien numeerisesti ja laadullisesti tehdyt riskiarviot erosivat toisistaan kahdella eri tavalla. Ensinnäkin numeerisesti tehdyt riskiarviot olivat huomattavasti matalampia kuin laadullisesti tehdyt arviot ja toiseksi niiden tilintarkastajien kesken, jotka tekivät riskiarvion laadullisesti, oli vähemmän hajontaa verrattuna tilintarkastajiin, jotka tekivät arvion numeerisesti. He eivät kuitenkaan ottaneet kantaa siihen, kumpi tapa olisi käytännössä suositeltava, vaan asian selvittäminen vaatii heidän mielestään vielä lisätutkimuksia.

Taulukko 3: Riskien yhteys suoritettavien tarkastustoimenpiteiden laatuun ja laajuuteen.

Tilanne	Hyväksytävä suhteellisen riskin suuruus	Toimintariski	Sisäisen tarkkailun riski	Suunniteltu tarkastusriski	Tarkastustoimenpiteiden laajuus ja laatu
1	korkea	matala	matala	korkea	matala
2	matala	matala	matala	keskinkertainen	keskinkertainen
3	matala	korkea	korkea	matala	korkea
4	korkea	matala	keskinkertainen	keskinkertainen	keskinkertainen

Lähde: Arens & Loebbecke 1994, 251 - 252

Esimerkiksi tilanteessa 1 tilintarkastaja on päättänyt hyväksyä tarkastuskohteelle korkean suhteellisen riskin tason. Voidakseen hyväksyä korkean suhteellisen riskin on tilintarkastajan sitä ennen täytynyt arvioida toimintariskin ja sisäisen tarkkailun riskin taso. Tässä tapauksessa kummatkin on arvioitu mataliksi, eli yrityksen toimintaympäristössä ei ole havaittu suuria riskejä aiheuttavia tekijöitä ja yrityksen sisäinen tarkkailu on todettu tehokkaaksi. Edellisten arvioiden vuoksi voidaan suunniteltu tarkastusriskin ta-

so arvioida korkeaksi eli tarkastuskohteeseen ei tulla suuntaamaan laajoja tarkastustoimenpiteitä, mutta silti on mahdollista saavuttaa hyväksyttävä suhteellisen riskin taso.

Esimerkki riskimallin matemaattisesta käytöstä (Adams, 1989a)

Riskimalli perusmuodossaan on seuraava (AICPA, SAS 47)²⁶:

$$\text{Audit risk (AR)} = \text{Inherent risk (IR)} * \text{Control risk (CR)} * \text{Detection risk (DR)}$$

Järjestelmällä yhtälö uudelleen voidaan sen avulla laskea tarkastusriskin suuruus:

$$\text{DR} = \text{AR} / (\text{IR} * \text{CR})$$

Jossa:

- AR= Suhteellinen riski
- IR= Toimintariski
- CR= Sisäisen tarkkailun riski
- DR= Tarkastusriski

Riskimallin käytön tarkoituksena on arvioida, mikä varmuus (varmuuden ollessa riskin vastakohta) pitää aineistotestauksen avulla saavuttaa, kun oletetaan, että tietty varmuuden määrä on saavutettu jo muiden lähteiden kautta. Seuraavat numeeriset esimerkit havainnollistavat, miten yllä esitettyä riskimallia voidaan käytännössä hyödyntää.

Esimerkki 1. Matalariskinen yritys

<u>Suhteellinen riski:</u> Hyväksyttävissä oleva	=	5 %
<u>Toimintariski:</u>	=	50 %
- Yritys toimii vakaalla toimialalla ja menestyy hyvin		
<u>Sisäisen tarkkailun riski:</u>	=	30 %
- Tehokas sisäinen valvonta, ei suurempia muutoksia toiminnassa		

$$\text{DR} = 0.05 / (0.5 * 0.3) = 33.33 \%$$

joten aineistotestauksen avulla saavutettava varmuus voi jäädä suhteellisen matalaksi:

$$100 \% - 33.33 \% = 66.67 \%$$

Huomattava on, että mitä matalampi tarvittava varmuus on sitä pienempi voi aineistotestaukseen valittavan otoksen koko olla.

²⁶ Riskimalli voidaan ilmaista myös hieman erilaisissa muodoissa riippuen siitä minkä järjestön standardista on kysymys. Katso erilaisista riskimallien muodoista esim. Adams 1989a.

Esimerkki 2. Korkeariskinen asiakas

<u>Suhteellinen riski:</u> Hyväksyttävissä oleva	=	5 %
<u>Toimintariski:</u>	=	100 %
Uusi asiakas, asiakas toiminut vasta vähän aikaa, korkean teknologian toimiala		
<u>Sisäisen tarkkailun riski:</u>	=	70 %
Alustavat tutkimukset osoittaneet heikkouksia sisäisissä valvontajärjestelmissä, havaittavissa on myös mahdollista johdon piittaamattomuutta.		

$$DR = 0,05/(1,0*0,7) = 7,1 \%$$

joten aineistotesteillä saavutettavan varmuuden on oltava paljon korkeampi kuin oli tilanne matalariskisen yrityksen kohdalla:

$$100 \% - 7,1 \% = 92,9 \%$$

ja aineistotestaukseen valittavan otoksen koon tulee olla huomattavasti suurempi.

Esimerkki 3: Korkeariskinen asiakas - pienempi suhteellinen riski

<u>Suhteellinen riski:</u> Hyväksyttävissä oleva	=	2 %
<u>Toimintariski:</u> Kuten esimerkki 2	=	100 %
<u>Sisäisen tarkkailun riski:</u> Kuten esimerkki 2	=	70 %

$$DR = 0,02/(1,0*0,7) = 2,9 \%$$

joten aineistotestauksen avulla saavutettava varmuuden aste nousee edelleen:

$$100 \% - 2,9 \% = 97,1 \%$$

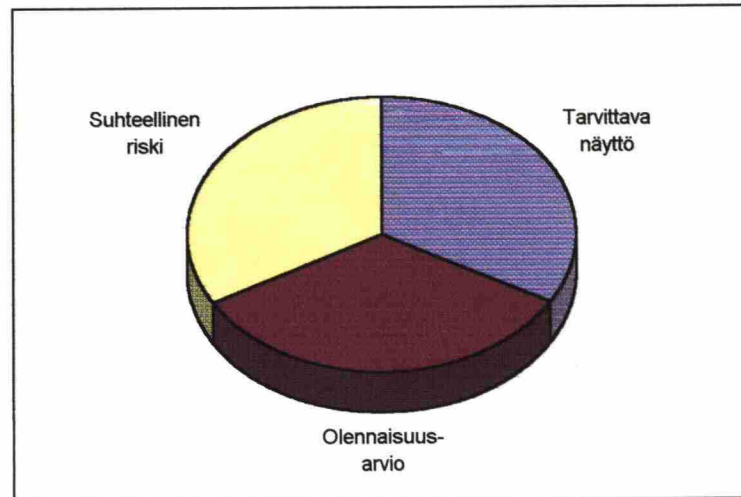
Kuten esimerkeistä käy ilmi, mitä enemmän tilintarkastaja voi luottaa sisäisiin valvontajärjestelmiin ja mitä enemmän varmuutta hän voi saada muiden lähteiden kautta (ympäristötekijät, toimiala, johto, analyyttiset menetelmät), sitä vähemmän hänen tarvitsee nojautua aineistotestauksella saatavaan varmuuteen. Mitä heikompi sisäinen valvonta ja mitä huonompia ovat erilaiset ympäristötekijät, sitä enemmän tilintarkastajan on nojauduttava aineistotestauksen avulla saatavaan varmuuteen, jotta suhteellinen riski saadaan hyväksyttävän alhaiselle tasolle. (Adams 1989a, 102)

3.6 Olennaisuuden, riskin ja tarvittavan näytön yhteys

Kuvio 10 (s. 75) havainnollistaa olennaisuuden arvion, suhteellisen riskin ja tarvittavan näytön yhteyksiä toisiinsa. Kuviota tarkasteltaessa havaitaan, että jos kuviossa pidetään

suhteellinen riski vakiona ja pienennetään olennaisuusarviota, tarvitaan lisää tarkastustoimenpiteitä eli näyttöä, jotta pystytään säilyttämään entinen riskitaso. Samoin, jos olennaisuusarvio pidetään vakiona ja pienennetään tarkastustoimenpiteiden määrää, kasvaa suhteellinen riski. Haluttaessa pienentää suhteellisen riskin määrää on sen toteuttamiseen olemassa seuraavat mahdollisuudet: 1) Kasvatetaan olennaisuusarviota, mutta pidetään tarvittavan näytön osuus vakiona. 2) Lisätään tarkastustoimenpiteiden määrää olennaisuusarvion pysyessä vakiona. 3) Kasvatetaan olennaisuusarviota ja tarkastustoimenpiteiden määrää kumpaakin vähän. (Boynton & Kell 1996, 239)

Kuvio 10: Olennaisuuden, suhteellisen riskin ja tarvittavan näytön yhteys

Lähde: Boynton & Kell 1996, 239

3.7 Useita vuosia jatkuneen toimeksiannon suunnitleminen

Useita vuosia jatkuneen toimeksiannon suunnitleminen eroaa uuden toimeksiannon suunnitlemisesta. Suunniteltaessa tarkastusta jo kauan jatkuneelle toimeksiannolle ovat avainasemassa aikaisempien vuosien tarkastuksista kertyneet tiedot ja kokemukset. Nämä yhdistettynä asiakkaan toiminnassa tapahtuneiden muutosten ja normaalista poikkeavien tapahtumien analysoinnin kanssa mahdollistavat tehokkaan asiakkaan riskien arvioinnin. Aikaisemmin hankittuja tietoja tulee kuitenkin päivittää ja tiedon laatua ja ajankohtaisuutta tulisi vuosittain arvioida. Asiakaskohtaiset tiedot päivittyvät yleensä tarkastustyön yhteydessä, mutta toimialakohtaisen kehityksen seuraamiseen tarvitaan muitakin tietolähteitä ja varsinkin tilintarkastajan omakohtaista aktiivisuutta.

4. TILINTARKASTUSSUUNNITELMAN LAATIMINEN

Koko edellä esitetyn suunnitteluprosessin tarkoituksena on auttaa tilintarkastajaa laatimaan tilintarkastussuunnitelma ja -ohjelma, joiden avulla tarkastus pystytään suorittamaan tehokkaasti ja kattavasti. Tilintarkastussuunnitelma tulisi laatia siten, että sen perusteella suoritettuna tarkastuksen avulla saadaan kerätyksi riittävästi näyttöä, tarkastus suuntautuu olennaisiin kohteisiin ja tarkastuksen kustannukset pysyvät kohtuullisina. Sen tarkoituksena on myös avustaa apulaisten tehokkaassa käytössä sekä muiden tilintarkastajien työn koordinoinnissa (KHT-yhdistys 1995a, 17).

Tilintarkastussuunnitelma tulisi laatia erityisellä huolellisuudella, sillä se toimii jälkikäteen dokumenttina siitä, että tilintarkastustoimeksiannon suunnittelemisen on tehty huolella ja hyvän tilintarkastustavan mukaisesti. Jälkikäteen suunnitelmaan palaaminen voi johtua esim. seuraavan vuoden tarkastuksen suunnittelemisesta, tilintarkastajan toiminnan jälkikäteisestä arvioimisesta mahdollisten oikeustoimien johdosta, tai tilintarkastajan työn laadunvalvonnasta.

KHT-yhteisön suosituksen (1995a, 17) mukaan suunnitelman laatimisen edellytyksiä ovat yleensä:

- yhteisön tai säätiön toiminnan, laskentajärjestelmien ja sisäisen tarkkailun järjestelyjen tunteminen
- sisäisen tarkkailun luotettavuuden selvittäminen
- suoritettavien tarkastustoimenpiteiden luonne, ajoitus ja laajuus
- suoritettavan työn koordinointi.

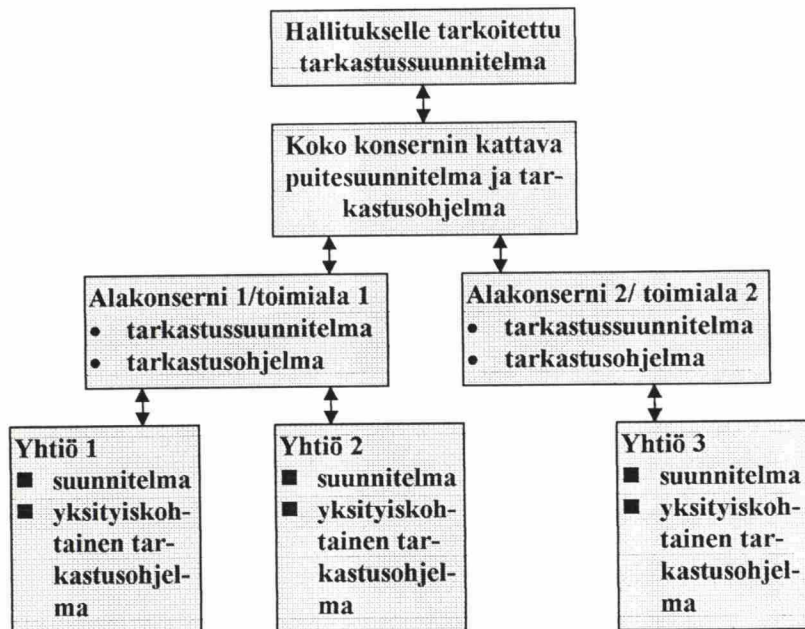
Edellisessä luvussa esitetty suunnitteluprosessin kuvaus kattaa tutkielman tekijän mielestä KHT-yhdistyksen vaatimukset sekä suunnittelun laajuuden että laadun osalta. Tilintarkastajan huomioidessa edellä esitetyt asiat on hänellä edellytykset laatia tilintarkastussuunnitelma hyvän tilintarkastustavan mukaisesti.

Laadittava suunnitelma ei ole kuitenkaan mikään lukkoon lyöty asiakirja, vaan esimerkiksi yllättävät tilikauden aikaiset tarkastushavainnot voivat muokata tarkastussuunni-

telmaa läpi koko tarkastuskauden. Tarkastussuunnitelma käsittää tavallisesti yleissuunnitelman tarkastuksen sisällöstä ja laajuudesta ja tarkastusohjelman, joka käsittää yksityiskohtaisemmin tarkastustoimenpiteiden luonteen, ajoituksen ja laajuuden.

Suuren konsernin tarkastusta suunniteltaessa tarkastussuunnitelmia syntyy itse asiassa useita. Suunnitelmia tehdään paitsi koko konsernin tasolle myös yksittäisiin konserniyhtiöihin. Seuraava kuvio (Kuvio 11) havainnollistaa miltä suuren konsernin suunnitelmahierarkia voisi näyttää.

Kuvio 11: Suuren konsernin suunnitelmahierarkia

Lähde: Tilintarkastaja X, 1997

Puitesuunnitelmatasolla luodaan siis suuntaviivat koko konsernin tarkastukselle. Siinä pyritään tunnistamaan koko konsernin kannalta keskeiset riskit ja olennaiset asiat. Siirryttäessä suunnitelmahierarkiaa alaspäin tarkentuvat myös tarkastussuunnitelmat. Alakonsernien yksittäisissä yrityksissä tehtävät yksityiskohtaiset tarkastusohjelmat saattavat sisältää tarkastusapulaisille suunnattuja hyvinkin tarkkoja ohjeita tarkastuksen suorittamisen tueksi. On huomattava, että vain hallitukselle osoitettu tarkastussuunnitelma annetaan yleensä tarkastettavalle itselleen. Muut suunnitelmat ja niihin kuuluvat tarkastusohjelmat on tarkoitettu vain tarkastusryhmän sisäiseen käyttöön.

Tilintarkastussuunnitelma koostuu siis yleensä yleissuunnitelmasta ja tarkastusohjelmasta. Seuraavassa esitellään näitä hieman tarkemmin.

4.1 Yleissuunnitelma

Yleissuunnitelma sisältää suunnitelman odotetusta tarkastuksen ajoituksesta, sisällöstä, ja laajuudesta.

Yleissuunnitelmaa laatiessaan tilintarkastaja voi ottaa huomioon mm. seuraavia seikkoja (Vahtera 1986, 134):

- lainsäädännön ja viranomaisten kyseiselle tehtävälle asettamat vaatimukset
- tehtävään liittyvän raportoinnin luonne ja ajoitus
- keskeisten tarkastuskohteiden ja riskialueiden määrittely
- yhteisön laskentajärjestelmän ja sisäisen valvonnan luotettavuus
- tarkastuskaudelle mahdollisesti valittavat erityiskohteet
- sisäisen tarkastuksen hyväksikäyttö tilintarkastuksessa
- muiden tilintarkastajien osanotto tytäryritysten tarkastukseen.

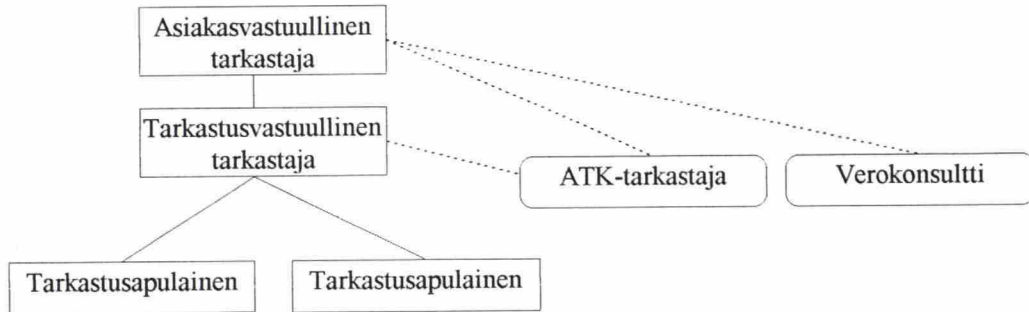
Yleissuunnitelma laaditaan pääsääntöisesti kirjallisesti. Suunnitelman muodon ja toteutuksen tulee kuitenkin vaihdella riippuen toimeksiannon luonteesta ja tehtävän vaatiman tilintarkastustyön laajuudesta. Yleissuunnitelmaan sisällytetään yleensä toimeksiannon tarkastusryhmän kokoonpano sekä aikabudjetti, jossa suunniteltujen tarkastuskohteiden tarvitsemien tarkastustoimenpiteiden ajankäyttö eritellään.

Tutkielman liitteenä (Liite 2) on Vahteran (1986, 135) esittämä malli siitä, minkälainen yleissuunnitelma voi olla.

Tilintarkastuksen organisointi ei pienten yritysten tarkastuksessa vaadi kovin suurta huomiota. Yhden tai kahden tarkastajan suorittama tarkastus ei vaadi muodollista organisatorista työnjakoa lukuun ottamatta muuta kuin henkilökohtaisen vastuullisen tarkastajan nimeämisen. Nykyaikainen tilintarkastus on kuitenkin yhä enemmän ryhmätyötä, joka tapahtuu vastuunalaisen tilintarkastajan johdolla ja ohjauksessa. (Pajunen 1986,66) Nykyään toimeksiannon toteuttaminen vaatiiikin yleensä jonkin asteista orga-

nisointia. Suurehkojen toimeksiantojen tilintarkastusryhmä voidaan organisoida esimerkiksi seuraavalla tavalla.

Kuvio 12: Tarkastusryhmän organisointi²⁷

Tilintarkastajan tulisi pyrkiä keskustelemaan yleissuunnitelman rakenteesta ja tietyistä tarkastuskohteista asiakkaan johdon ja henkilökunnan kanssa koordinoidakseen työtä asiakkaan suorittaman työn kanssa. Vastuu yleissuunnitelmasta ja tarkastusohjelmien sisällöstä on luonnollisesti kuitenkin aina kokonaan tilintarkastajalla. (KHT-yhdistys 1995a, 17-19)

4.2 Tarkastusohjelma

Tarkastusohjelma on kirjallinen luettelo työvaiheista, jotka tarvitaan suunnitelman toteuttamiseksi. Se sisältää tarkat suunnitelmat siitä, miten ja milloin yleissuunnitelmassa määritellyt tarkastuskohteet tullaan tarkastamaan. Ohjelma laaditaan jokaiselle tarkastuskohteelle erikseen, ja se voi myös sisältää kunkin tarkastuskohteen tarkastuksen tavoitteet, jolloin se riittävästi eriteltynä voi toimia tarkastusohjeistona tilintarkastusapulaisille. Tutkielman liitteenä (Liite 3) on Vahteran (1986, 137) esittämä malli siitä, miltä palkkojen tarkastamiseksi tehty tarkastusohjelma voi näyttää.

²⁷ Tarkastusryhmän jäsenten tehtävien kuvauksista katso esim. Riistama 1994, 73-74 ja Vahtera 1986, 143-145.

5. HAASTATTELUTUTKIMUS

5.1 Tavoitteet

Suoritetun haastattelututkimuksen ensimmäisenä tavoitteena on selvittää, miten KHT-yhteisöissä suunnittelu käytännössä suoritetaan. Toisena tavoitteena on verrata KHT-yhteisöissä käytännössä tapahtuvaa suunnittelua teoriaosan perusteella muodostuneeseen kuvaan suunnitteluprosessista. Kolmantena tavoitteena on selvittää, onko eri KHT-yhteisöjen suunnitteluprosesseissa havaittavissa merkittäviä eroja.

Tutkielman empiirisessä osuudessa suunnittelua lähestytään tilintarkastustoimiston näkökulmasta ei niinkään yksittäisen tilintarkastajan kannalta. Tarkastelunäkökulmaan on syynä se, että tilintarkastajat toimivat yhä useammin tilintarkastustoimistoissa ja tilintarkastuksen edelleen ammattimaistuesssa tämä käytäntö tulee edelleen lisääntymään.

5.2 Tutkimusmenetelmän ja -joukon valinta

Tutkimuksen empiirinen osuus suoritettiin teemahaastatteluna.²⁸ Teemahaastattelu on lomake- ja avoimen haastattelun välimuoto, jossa haastattelun aihepiiri on tiedossa, mutta jossa itse haastattelu ei välttämättä tarkoin seuraa ennalta laadittuja kysymyksiä tai niiden järjestystä (Hirsjärvi, Remes & Sajavaara 1997, 204 - 205). Haastattelututkimus valittiin tutkimusmenetelmäksi, koska tilintarkastustoimeksiannon suunnittelemista on käsitteenä vaikea määritellä yksiselitteisesti. Postin välityksellä tehtävään kyselytutkimukseen olisi näin ollen sisältynyt kysymysten väärinymmärtämisriski. Haastattelututkimuksessa tämä riski on pieni sillä haastattelijalla on mahdollisuus toistaa kysymys, selventää kysymyksen sanamuotoa ja näin vähentää mahdollisia väärinkäsityksiä (Jyrinki 1977, 29).

Haastattelututkimusten yksi tyypillinen piirre on usein se, että tutkittavia ei ole kovin monta, koska tarkoituksena on perehtyä kuhunkin tutkimuskohteeseen syvällisemmin. Tutkittavat eivät tietysti voi olla keitä tahansa, vaan tutkimusongelma rajaa ja auttaa

²⁸ Teemahaastattelusta käytetään myös nimiä: puolistrukturoitu haastattelu, puolistandardoitu haastattelu ja ei-sidottu standardoitu haastattelu (Hirsjärvi & Hurme 1991, 35).

paikallistamaan kysymykseen tulevien perusjoukkoa. KHT-yhteisöt valittiin tutkimuskohteeksi, koska käytännössä ainoastaan KHT-yhteisöjen tilintarkastajilla on mahdollisuus osallistua useilla eri toimialoilla toimivien ja eri kokoisten yhteisöjen tarkastuksiin. Lisäksi KHT-yhteisöt vaikuttavat suuresti hyvän tilintarkastustavan kehittymiseen ja näin myös siihen, miten suunnittelu tulee tulevaisuudessa Suomessa kehittymään. Suomessa olevista kahdestakymmenestä KHT-yhteisöstä (perusjoukko) tutkimukseen valittiin harkinnanvarainen näyte. Näyte sisälsi kuusi KHT-yhteisöä. Näytettä voidaan tutkijan mielestä pitää kattavana, sillä edustettuina olivat kaikki ns. "Big 6"-toimistot, joiden asiakaskuntaan kuuluvat käytännössä lähes kaikki suomalaiset suuryritykset. Näin ollen oli odotettavissa, että kyseisissä toimistoissa olisi suunnittelun toteutusta mietitty ainakin jossakin määrin. Jokaisesta näytteeseen valitusta KHT-yhteisöstä haastateltiin yhtä tilintarkastajaa. Tutkimusjoukon paikantamisen jälkeen haastateltavat tilintarkastajat KHT-yhteisöistä valittiin siten, että kyseisiin yhteisöihin otettiin yhteyttä ja tutkimusaiheen lyhyen esittelyn jälkeen annettiin KHT-yhteisön edustajalle mahdollisuus suositella henkilöä haastatteluun osallistujaksi. Merkille pantavaa oli, että yhtään kieläytymistä ei tullut vastaan, vaan kaikki KHT-yhteisöt ja niiden tilintarkastajat suhtautuivat tutkimukseen myönteisesti ja suostuivat haastatteluun heti ensimmäisellä yrittämillä. Haastatelluista tilintarkastajista viisi oli KHT-tilintarkastajia ja yksi kauppatieteiden maisteri. Yleisesti haastatelluista voidaan sanoa, että he edustivat tilintarkastuksen ammattilaisia, koska heillä oli takanaan tarvittavaa koulutusta ja jo usean vuoden työkokemus.

5.3 Kysymysten laadinta ja haastattelujen toteutus

Haastatteluja varten laadittiin haastattelurunko, joka lähetettiin haastateltaville. Näin haastateltavilla oli mahdollisuus valmistautua haastatteluun etukäteen. Tutkimuksen liitteenä (Liite 4) on esitetty haastateltaville lähetetyn haastattelurungon sisältämät kysymykset. Haastattelurungon kysymykset tehtiin tutkimuksen teoriaosuuden laatimisen aikana esille nousseiden asioiden perusteella. Haastattelut eivät kuitenkaan tiukasti noudattaneet haastattelurunkoa vaan haastattelun kulku oli paremminkin vapaamuotoinen, kuitenkin niin että haastattelurungossa esitetyt asiat tulivat käsitellyiksi.

Kysymykset laadittiin siten, että ensimmäisessä vaiheessa pyrittiin selvittämään suunnittelun formaalisuutta ja suunnitteluun vaikuttavia tekijöitä. Ensimmäisen vaiheen kysymykset oli pyritty laatimaan helpohkoiksi. Tarkoituksena oli myönteisen haastattelutilapiirin luominen ja haastattelun mahdollisesti aiheuttaman jännityksen poistaminen. Toisessa vaiheessa suunnittelua lähestyttiin teoriaosassa esitettyjen suunnittelun osavaiheiden mukaisesti. Osavaiheita olivat: liiketoiminnan ymmärtäminen, analyttisten menetelmien hyödyntäminen, sisäisten kontrollien arviointi, riskien arviointi, olennaisuus ja tarkastussuunnitelman laatiminen. Jokaista osavaihetta pyrittiin käsittelemään erillisenä ja osavaihetta tarkentamaan oli laadittu valmiiksi muutamia täsmentäviä kysymyksiä. Käytännössä kävi kuitenkin ilmi, että osavaiheiden käsittely erillisinä osina oli erittäin hankalaa, koska vaiheet liittyvät käytännössä läheisesti toisiinsa. Tämä vahvisti käsityksen siitä, että valittu tutkimusmenetelmä sopi aiheeseen erittäin hyvin, sillä haastattelutilanne antaa haastattelijalle mahdollisuuden toimia tutkimustilanteen kontrolloijana ja esittää esimerkiksi kysymykset siinä järjestyksessä kuin tutkija haluaa tai tutkimustilanne vaatii (Jyrinki 1977, 11 - 12). Näin asiat käsiteltiin usein eri järjestyksessä, kuin haastattelurunkoa rakennettaessa oli ajateltu.

Haastattelut suoritettiin 15.10. - 23.10.1996 välisenä aikana haastateltavan edustaman KHT-yhteisön tiloissa. Haastattelut kestivät 35 - 90 minuuttia, keskimääräisen ajan ollessa noin 50 minuuttia. Haastatteluja ei haastateltavien pyynnöstä nauhoitettu vaan haastattelujen aikana tehtiin muistiinpanot, jotka täydennettiin tarkemmiksi heti haastattelun jälkeen. Haastateltavien toivomuksesta, haastatteluissa esiin tulleet asiat esitetään tutkimuksessa siten, että yksittäinen haastateltava ei ole tunnistettavissa. Haastatteluista saatuja tuloksia käytettiin alustavasti hyväksi tekemässäni kandidaatin tutkielmassa, joka esitettiin 18.11.1996 ja jonka ohjaajana toimi KTL Kari Toiviainen. Tätä tutkimusta varten haastattelujen tuloksia on tarkennettu ja muutenkin laajennettu verrattuna kandidaatin tutkielmassa esitettyyn. Huomioon on otettu myös kandidaatin tutkielman aikana saadut parannusehdotukset, joista esitän kiitokseni niiden antajille.

5.4 Aineiston luotettavuus

Tutkimusten luotettavuutta mitataan tutkimusaineiston validiteetilla ja reliabiliteetilla. Kvalitatiivisen tutkimuksen kohdalla on kuitenkin luontevampaa puhua tutkimuksen

analyysin arvioitavuudesta (validiteetin vastine), eli siitä että lukijan on mahdollista seurata tutkijan tekemiä päätelmiä, ja toistettavuudesta (reliabiliteetin vastine), joka edellyttää, että tutkijan tulkintasäännöt ovat yksiselitteiset ja että niitä noudatetaan johdonmukaisesti. (Uusitalo 1991, 82 - 85)

Yksi ongelmallisimmista seikoista kvalitatiivista tutkimusta tarkasteltaessa on validiteetin osoittaminen (Grönfors 1980, 185 - 187). Havainnointitiedon ulkoinen validiteetti ei liity tutkittavien käyttäytymiseen vaan ensisijaisesti tutkijaan itseensä. Havainnointitiedolla voidaan sanoa olevan ulkoista validiteettia silloin, kun tutkija on tehnyt oikeita johtopäätöksiä havainnoiduista tilanteista ja kun tutkija kuvaa tilanteen juuri sellaisena kuin se on. Haastattelututkimusta tehtäessä aineisto on ulkoisesti validi silloin, kun haastateltava on antanut totuudenmukaisia tietoja tutkittavista asioista. Tavallisin tapa tarkistaa tämä on verrata eri haastateltavilta samasta asiasta saatuja tietoja, tai verrata haastattelutietoja muulla tavoin kerättyyn tietoon. (Grönfors 1980, 173 - 174) Grönforsin (1980, 178) mukaan kvalitatiivisen tutkimuksen validius perustuu pitkälti tutkimusprosessin yksityiskohtaiseen kuvaukseen. Tutkimuksen validiteettia on pyritty kasvattamaan haastatteleamalla tilintarkastajia eri KHT-yhteisöistä ja vertaamalla näin saatuja tietoja keskenään kokonaiskuvan muodostamiseksi. Tutkimuksen validisuutta on pyritty parantamaan myös selostamalla yksityiskohtaisesti ja mahdollisimman tarkasti kysymysten laadintaan ja haastattelun kulkuun vaikuttaneita seikkoja. Tutkimuksen tulokset on myös pyritty raportoimaan muodossa, joka helpottaa lukijaa tutkijan noudattaman päättelyn seuraamisessa ja oman käsityksensä muodostamisessa tutkimuksen kohteena olevasta asiasta. Tutkimuksen reliabiliteettia on pyritty kasvattamaan sillä, että tutkija on tehnyt itse kaikki haastattelut ja haastatteluista on tehty kattavat muistiinpanot.

Mittaamisen ollessa validia ja reliaabelia, voidaan tutkimuksen sanoa olevan sisäisesti luotettavaa. Aineiston ulkoinen luotettavuus taas saavutetaan siten, että tutkittu näyte tai otos edustaa perusjoukkoa. (Uusitalo 1991, 56) Tutkimuksen sisäistä luotettavuutta on pyritty nostamaan tuomalla esille asioita, joita tutkija katsoo tärkeiksi tutkimuksen reliabiliteetin ja validiteetin arvioimiseksi. Ulkoista luotettavuutta taas nostaa tutkimuksen näyte, jota voidaan pitää edustavana perusjoukkoa ajatellen, sillä tutkimuksen koh-

teena ovat kaikki ns. "Big 6"-toimistot. Näiden toimistojen merkitys koko suomalaista tilintarkastusalaa ajatellen on huomattava.

6. HAVAINTOJA KHT-YHTEISÖJEN SUUNNITTELUPROSESSEISTA

Seuraavaksi käydään läpi tilintarkastajien haastatteluissa esiin tulleita asioita. Asiat käsitellään pääosin haastattelurungossa (Liite 4) esitetyssä järjestyksessä. Ensin käydään lävitse suunnittelun formaalisuutta ja suunnitteluun vaikuttavia tekijöitä. Sen jälkeen asioiden käsittely noudattaa jo teoriaosassa tutuksi tullutta suunnitteluprosessin osavaiheistusta. Vaiheita käsitellään yksitellen. Kuten edellä jo mainittiin haastatteluissa esiin tulleet asiat esitetään tutkimuksessa siten, että yksittäinen haastateltava ei ole tunnistettavissa.

6.1 Suunnittelun formaalisuus ja suunnitteluun vaikuttavia tekijöitä

6.1.1 Suunnitelmien laatimisen määrämuotoisuus

Kaikkien haastateltujen tilintarkastajien edustamissa KHT-yhteisöissä oli käytössä määrämuotoiset ohjeet suunnitelmien laatimiseksi. Kaikissa yhteisöissä ohjeet olivat myös alun perin tulleet kansainvälisen yhteistyökumppanin kautta. Ohjeet oli sitten muokattu Suomen oloja paremmin vastaaviksi. Ohjeita oli myös laadittu valmiiksi eri kokoisille yrityksille, ottaen huomioon näiden vaatimat erilaiset suunnittelutarpeet. Esimerkiksi eräässä yhteisössä oli valmiit suunnitelmat laadittu pienille, tavalliselle ja suurille tarkastuskohteille. Haastateltavat painottivat kuitenkin, että tarkoituksena ei ole ohjeiden tiukka noudattaminen vaan ohjeiden tarkoituksena on luoda pohjaa asioille, jotka tulee suunnittelussa ottaa huomioon. Lopullisen muodon suunnitelmalle antaa viime kädessä aina tilintarkastajan oma kokemus ja ammattitaito. Haastateltavat totesivat kuitenkin, että kaikkiin tarkastuksiin tehdään ainakin jonkinlainen suunnitelma.

6.1.2 Tarkastussuunnitelman laatiminen

Alustava tilintarkastussuunnitelma (käytettiin myös nimitystä suunnittelumuistio) laaditaan keväällä tai alkusyksystä (tilikauden ollessa kalenterivuosi). Usein suunnitelman laa-

timiseen liittyy käynti tarkastettavassa yrityksessä. Käyntiin sisältyy yleensä neuvottelu, jossa paikalla on monesti tilintarkastajan lisäksi toimitusjohtaja, talouspäälikkö ja pääkirjanpitäjä. Neuvottelussa käydään läpi toiminnassa ja organisaatiossa mahdollisesti tapahtuneita muutoksia, asioita joihin asiakas mahdollisesti haluaisi tarkastuksessa kiinnitettävän huomiota ja raportoinnin muotoja. Neuvottelun avulla pyritään kartoittamaan tietämystä asiakkaasta, ja se on tärkeä osa suunnittelua.

Suunnitelmat tehdään tarkasti vain vuodeksi kerrallaan. Koska kuitenkin kaikkea ei todellisuudessa pystytä kerralla tarkastamaan, ainakaan täydellisesti, joudutaan jonkinlainen suunnitelma käytännössä tekemään myös useamman vuoden ajalle. Nämä suunnitelmat tehdään lähinnä painopistealueittain. Haastateltujen mukaan pyrkimyksenä on, että kaikki osa-alueet tulevat huolellisesti tarkastetuiksi vähintään kolmen vuoden välein. Vahtera (1986, 134) on antanut karkean ohjeen pitkän tähtäyksen suunnittelulle, jonka mukaan kukin toiminto tulisi tarkastaa perusteellisesti joka neljäs vuosi. Välivuosina tulisi tehdä vain katsaus, jossa selvitetään onko toiminnoissa tapahtunut merkittäviä muutoksia tai onko tiedossa jotain poikkeuksellista, jonka takia pitkän tähtäyksen suunnitelmaa tulisi muuttaa. Haastateltavien näkemys vastaa siis pääpiirteissään sitä mitä Vahterakin on esittänyt. Haastateltavien mukaan monia vuosia kattava suunnitelma on pakko tehdä myös esimerkiksi tarjouskilpailutilanteessa. Asiakas ei nimittäin koskaan hyväksyisi tarjousta, joka olisi tehty siltä pohjalta, että kaikki mahdollinen tarkastettaisiin heti ensimmäisenä vuotena.

Se, kuka toimistoissa alustavan tilintarkastussuunnitelman laatii, riippuu käytännössä täysin tilanteesta. Lopullinen vastuu suunnitelman laatimisesta on kuitenkin aina asiakasvastuullisella tilintarkastajalla. Asiakasvastuullinen tarkastaja delegoi suunnitelman laatimisen usein hierarkiassa alapuolella olevilleen ja useimmiten ainakin suunnitelman luonnoksen laatiikin ns. tarkastusvastuullinen tilintarkastaja. Suunnitelmia laaditaan monesti myös ryhmätyönä, jolloin tarkastussuunnitelman laadintaan osallistuvat jollakin tavoin suurin osa tai kaikki kyseisen tarkastettavan tarkastusryhmään kuuluvista henkilöistä.

6.1.3 Suunnitteluvaiheen osuus kokonaistarkastuksesta

Hieman yllättäen kysymys siitä, kuinka suuri on suunnitteluvaiheen osuus kokonaistarkastuksesta, osoittautui haastateltaville hankalaksi vastata. Kaikki haastateltavat korostivat arviointia tehdessään arvioinnin vaikeutta ja lähes mahdottomuutta eivätkä olleet kovin innostuneita edes kyseistä arviota tekemään. Asian vaikeus ja riippuvuus monesta eri tekijästä käy hyvin ilmi myös saaduista vastauksista, jotka vaihtelivat 2 - 10 %:iin laskettuna budjetoiduista työtunneista. Kyseisiä lukuja voidaankin pitää vain suuntaa-antavina, eivätkä ne kerro täysin suunnittelun vaatimasta todellisesta työmäärästä. Tilintarkastajien vastausten hajonta oli kuitenkin huomattavasti pienempi kuin Ölingin (1988) tutkimuksessa, jossa vastaavan kysymyksen työtunnit vaihtelivat 0 - 33 %:iin. Suunnittelun vaatiman kokonaistyömäärän osuuden arvioimisen kokonaistarkastuksesta sanottiin olevan lähes mahdotonta arvioida tarkkaan, koska se vaihtelee ja riippuu monesta eri tekijästä. Arviointia sanottiin vaikeuttavan etenkin sen, että käytännössä suunnittelun voidaan, tarkastelutavasta riippuen, katsoa jatkuvan läpi koko tilikauden. Eräissä toimistoissa suunnittelu budjetoitiinkin jatkuvan tarkastuksen yhteyteen eikä erikseen tiettyinä suunnitteluvaiheena.

Yksimielisyys haastateltavien keskuudessa vallitsi kuitenkin siitä, kuinka kauan aikaa suunnitteluun keskimäärin menee. Keskimäärin tarkastussuunnitelman laatimiseen katsottiin menevän suurehkon yrityksen kohdalla 1 - 4 työpäivää. Käytettävään aikaan vaikuttaa haastateltavien mukaan varsinkin se, onko kyseessä jo monia vuosia jatkunut toimeksianto tai onko asiakkaan toiminnassa tapahtunut merkittäviä muutoksia.

Valmiin tarkastussuunnitelman laajuus voi vaihdella pienen yrityksen yhden sivun mittaisesta suunnitelmasta, suurten yritysten monien kymmenien sivujen mittaisiin suunnitelmiin saakka. Suunnitelmaa joudutaan monesti tarkentamaan ja muokkaamaan valvontatilintarkastuksen aikana esiin tulleiden asioiden johdosta.

6.1.4 Toimialan vaikutus suunnittelun määrään

Haastatteluista kävi ilmi, että yrityksen toimialalla ei ole yksistään vaikutusta suunnittelun tarpeeseen ja määrään, vaan vaikuttavia ovat nimenomaan asiakaskohtaiset tekijät. Ainoastaan vakuutus- ja rahoitusala mainittiin muita riskialttiimpina toimialoina. Suomessa ei haastateltavien mielestä kuitenkaan ole yhtään sellaista toimialaa, jossa toimeksiantoa ei vain toimialan sisältämän riskin takia voitaisi hyväksyä. Näin ollen Suomessa ei ainakaan vielä tilanne ole päässyt yhtä pahaksi kuin Yhdysvalloissa, jossa tilintarkastustoimistot ovat ruvenneet kieltäytymään rahoitus-, pankki- ja vakuutusaloilla toimivien yritysten tarkastamisesta liian suurten vahingonkorvausriskien takia. Joissakin toimistoissa pyrittiin samojen toimialojen tarkastukset keskittämään samoille tarkastajille, tietyissä toimistoissa taas ei. Asia riippuu kuitenkin viime kädessä aina asiakkaista. Asiakkaat eivät nimittäin monesti halua, että heidän tilintarkastajansa suorittaa tarkastusta myös mahdollisissa kilpailevissa yrityksissä.

6.1.5 Yrityksen koon vaikutus suunnittelun määrään

Liikevaihdon tai taseen loppusumman mukaan mitatulla yrityksen koolla ei haastateltujen mielestä ollut suoraan vaikutusta toimeksiannon vaatiman suunnittelun määrään. Kuvitteellisena esimerkkinä mainittiin mm. autokauppa, jonka periaatteessa suuri liikevaihto voi koostua loppujen lopuksi hyvin suppeasta määrästä liiketapahtumia. Edellä mainitun yrityksen tarkastaminen, verrattuna esimerkiksi yritykseen, jonka liikevaihto on yhtä suuri, mutta joka toimii useassa maassa hajautetulla organisaatiolla, on suhteessa paljon yksinkertaisempaa, eikä näin ollen myöskään vaadi niin paljoa suunnittelua. Paremmaksi koon mittariksi mainitsikin eräs haastateltava tarkastukseen tarvittavien työtuntien määrän, jonka voidaan katsoa vaikuttavan suoraan siihen minkälaisia suunnittelun välineitä käytetään. Suunnitteluun enemmän vaikuttavina tekijöinä mainittiin myös mm. toiminnan luonne, laajuus ja konsernin ollessa kyseessä sen rakenne.

6.2 Suunnitteluprosessin eri osatekijät

6.2.1 Toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen

Toimeksiannon hyväksyminen tehdään toimistoissa periaatteessa joka vuosi uudelleen. Käytännössä yleensä jo vanhan toimeksiannon raportointivaiheessa tiedetään, mikä on tilanne seuraavana tilikautena, eli tuleeko toimeksianto jatkumaan vai ei. Vaikka vanhan toimeksiannon monesti toivotaan jatkuvan, tulisi ainakin suurimmat muutokset asiakkaan toiminnassa todeta joka vuosi ennen toimeksiannon jatkamisen hyväksymistä. Käytännössä sellaisia toimeksiantoja ei juuri ole, joita ei tilintarkastustoimiston puolesta jatkettaisi. Suurimpana syynä siihen, että toimeksiantoa ei tilintarkastustoimiston puolelta jatkettaisi, mainittiin luottamuksen puute yrityksen johtoa kohtaan. Muina mahdollisuuksina mainittiin mm. kiista tarkastuksen hinnasta suhteessa tarkastettavan toimintaan sisältyvään riskiin, ongelmat tarvittavien tietojen saamisessa, jotta tarkastus voitaisiin suorittaa hyvän tilintarkastustavan mukaisesti ja tilanne jossa asiakkaan tilinpäätös ei koskaan valmistu. Haastateltavien mukaan asiakkaan kannalta ei ole hyvä, jos tilintarkastustoimistoa joudutaan vaihtamaan johdon luottamuspulan vuoksi, koska tällaisessa tilanteessa on yleensä vaikea enää hankkia uutta nimekästä tilintarkastajaa.

Haastateltavat pitivät seuraavia asioita tärkeinä selvitettäessä toimeksiannon hyväksymistä: johdon rehellisyys, omistajien selvittäminen, riippumattomuudesta varmistuminen (joka ei KHT-yhteisöjen kohdalla ole ongelma, mutta yksittäisen tarkastajan kohdalla voi aiheuttaa jääviyden), toimialan ja harjoitettavan toiminnan luonteen selvitys, yrityksen koko (liikevaihto, taseen loppusumma, henkilöstömäärä) ja mahdollinen kyseeseen tuleva julkisuusriski, eli riski siitä, että yrityksen ongelmia tullaan käsittelemään julkisuudessa. Esimerkiksi asiakkaan huono taloudellinen tilanne nostaa riskiä, että asiakkaan takia tilintarkastajaa kohtaan nostetaan oikeustoimia. Edellisen riskin toteutumisen mahdollisuus voidaan hyväksymisvaiheessa yrittää ottaa huomioon neuvottelemalla kyseisen riskin hinnasta. Korkeamman hinnan avulla tilintarkastaja varaa itselleen mahdollisuuden suunnitella riittävän laajat tarkastustoimet siten, että riski pystytään pienentämään tarpeeksi alhaiselle tasolle. Erään haastateltavan mukaan neuvotteluissa päästäänkin usein asiakkaan kanssa yhteisymmärrykseen. Teoriaosuuden mukaisesti haastateltavat korosti-

vat nimenomaan johdon rehellisyydestä varmistumisen tärkeyttä. Jos luottamusta ei yrityksen johdon kanssa synny, on tarkastuksen suorittaminen käytännössä vaikeaa.

Uusia asiakkaita ei toimistoissa myöskään saa hyväksyä kuka tahansa. Ainakin muutamissa haastateltavien edustamissa toimistoissa kaikki asiakkaat tai ainakin tietyn kokoluokan ylittävät asiakkaat tulee hyväksyttää partnereilla. Haastatteluista ilmeni, että ainoastaan kahdessa KHT-yhteisössä käytetään toimeksiannon hyväksymisvaiheessa laajemmin hyväksi jonkinlaista atk-ohjelmaa. Näissä toimistoissa atk-ohjelmalla suoritetaan asiakkaasta tietynlainen perusriskikartoitus. Näissäkin toimistoissa lopullisen päätöksen tekee tilintarkastaja itse, mutta ohjelmat tuottavat tietoa päätöksenteon tueksi.

Lähteinä, joista tietoa asiakkaista saadaan, mainittiin mm. keskustelut yrityksen johdon kanssa, lehdistö ja suhdeverkoston hyväksi käyttö, jonka kautta saadaan monenlaista tietoa. Suuret yritykset järjestävät toimistoja kilpailuttaessaan monesti tilaisuuden, johon tarjousten antajien on mahdollista tulla kuuntelemaan ja tiedustelemaan yrityksen tilanteesta. Edelliseen tilintarkastajaan otetaan käytännössä yhteyttä vain, jos on aihetta epäilyyn jossakin asiassa. Suurin osa haastatelluista tilintarkastajista ei siis pitänyt yhteydenottoa mitenkään automaattisena asiana. Tämä on sinänsä yllättävää, koska todetaanhan KHT-yhteisön suosituksessakin (1995a, 4), että "saadessaan uudelta asiakkaalta tarjouksen tilintarkastustehtävästä tulisi tilintarkastajan ennen toimeksiannon hyväksyntää ottaa yhteys edelliseen tilintarkastajaan ja pyrkiä selvittämään tilintarkastajan vaihtoon johtaneet syyt". Toisaalta on kuitenkin ymmärrettävää, että asiakkaan vaihtaessa toimistoa esimerkiksi tarjouskilpailun kautta, ei yhteydenottoa voi pitää kovin mielekkäänä.

Toimeksiantokirje laaditaan kaikkiin toimeksiantoihin ainoastaan kahdessa haastateltujen tilintarkastajien edustamista KHT-yhteisöistä. Muissa KHT-yhteisöissä toimeksiantokirje laaditaan ainoastaan ulkomaille suuntautuviin toimeksiantoihin ja vain harvoin suomalaisiin toimeksiantoihin. Niissäkin KHT-yhteisöissä, joissa toimeksiantokirjettä ei vielä aina laadita, todettiin kuitenkin, että sen käyttöä ollaan laajentamassa tai käyttöä parhaillaan harkitaan. Eräs haastateltava toivoi, että toimeksiantokirjeen käyttöönotolla olisi vaikutusta nimenomaan PKT-sektoria vaivaavaan odotuskuiluongelmaan.

6.2.2 Liiketoiminnan ymmärtäminen

Keinoina ja lähteinä, joiden avulla liiketoiminnan ymmärrystä hankitaan, mainittiin neuvottelut johdon kanssa, lehtien seuranta, vuosikertomukset, kaupparekisteriotteet, edellisten vuosien tilinpäätökset ja tilintarkastuskertomukset. Ylipäänsä tietoa sanottiin hankittavan vähän joka paikasta, paikkoja sen tarkemmin erittelemättä. Toimialakoh- taista tietämystä hankittiin varta vasten vain harvoin.

6.2.3 Analyyttisten menetelmien hyödyntäminen suunnitteluvaiheessa

Analyttisiä menetelmiä suunnitteluvaiheessa haastateltavien keskuudessa ei juurikaan hyödynnetty. Kyseeseen tuli lähinnä suppea tunnuslukuanalyysi ja vertailu edellisen vuo- den tilinpäätökseen plus- ja miinuslasku -periaatteella. Ainoastaan yksi haastatelluista ti- lintarkastajista korosti analyttisten menetelmien käytön tärkeyttä suunnitteluvaiheessa. Hänen edustamassa KHT-yhteisössä on esimerkiksi käytössä tietokoneohjelma, joka vertaa syötettyjä tilinpäätöstietoja aikaisempien vuosien vastaaviin lukuihin ja laskee odotusarvoja tulevaisuuden luvuiksi. Ohjelma myös huomauttaa tiettyjä rajoja suurem- mista muutoksista osoittaen näin asioita, jotka vaativat ainakin jonkinlaista kannanottoa muutoksen syihin. Ohjelma ei poista tilintarkastajan omaa harkintaa, mutta on apuna osoittaen asioita, jotka vaativat huomiota. Edellä mainitut havainnot ovat samansuunta- isia Biggsin & Wildin (1984) ja Turleyn & Cooperin (1991) tutkimuksissaan tekemien havaintojen kanssa, joiden mukaan tilintarkastajat hyödyntävät työssään ainoastaan yk- sinkertaisia analyttisiä menetelmiä. Regressio- ja trendianalyysien hyödyntäminen ei ai- nakaan tutkimuskohteena olleiden tilintarkastajien keskuudessa ollut saavuttanut Taborin & Willisin (1985, 108) ennustamaa suosiota. Heidän mukaansa helpottuneen tietotekni- kan käytön johdosta regressio- ja trendianalyysien käyttö tulisi lisääntymään. Tosin yh- den haastateltavan vastauksesta kävi ilmi, että tietotekniikan kehittyminen, kuten Tabor & Willis (1985) ennustivat, on vaikuttanut analyttisten menetelmien hyödyntämiseen. Siihen kuinka yleisesti ja missä määrin näin tapahtuu on kuitenkin tässä tutkimuksessa tehtyjen haastattelujen perusteella mahdotonta ottaa kantaa. Tutkimuksen mukaan näyt- tääkin siltä, että analyttisten menetelmien rooli suunnitteluvaiheessa on tällä hetkellä KHT-yhteisöissä vähäisempää, kuin mitä kirjallisuuden ja ulkomaisten tutkimusten pe- rusteella oli odotettavissa. Mielenkiintoista on nähdä, tuleeko mahdollinen siirtyminen

paperittomaan kirjanpitoon kasvattamaan analyttisten menetelmien hyödyntämistä myös toimeksiannon suunnitteluvaiheessa.

6.2.4 Sisäisen valvonnan arvioiminen

Suunnitteluvaiheessa tehtävän sisäisen valvonnan kartoituksen tarkoituksena on selvittää, mitä järjestelmiä yrityksessä on käytössä, mitkä ovat johdon mielestä niiden sisäiset kontrollit ja miten niiden pitäisi toimia. Erään haastateltavan mielestä suunnitteluvaiheessa on tärkeää selvittää myös päätöksenteossa käytettävät rutiinit. Sisäisen valvonnan kartoitus tehdään yleensä keväällä. Kartoituksen tekemisessä hyödynnetään usein myös toimiston atk-asioihin erikoistunutta henkilökuntaa, joiden avustuksella luodaan systeemikuvaukset perustoiminnoista. Yhtenä tärkeimmistä sisäistä valvontaa koskevista asioista pidettiin yrityksessä vallitsevaa valvontakulttuuria. Erään haastateltavan toteamus kuvastaa hyvin yrityksen valvontakulttuurin tärkeyttä.

“Jos ylimmästä johdosta lähtevä valvontakulttuuri ei pe-
laa, on turha hukata aikaa muidenkaan sisäisen valvonnan
osa-alueiden arvioimiseen, vaan sisäisen valvonnan arvi-
ointi voidaan unohtaa “kokonaan” ja turvautua kompen-
soiviin aineistotestauksiin.”

Haastateltavien kommentit vastaavat hyvin teoriaosuudessa esille tullutta asiaa, jonka mukaan nimenomaan valvontaympäristö on kaikkien muiden liiketoiminnan valvonnan osatekijöiden perusta. Suunnitteluvaiheessa tulisi haastateltujen mielestä selvittää, mitä valvontaa johdon mielestä on olemassa ja jatkuvan tarkastuksen aikana sitten selvitetään toimivatko nämä todellisuudessa niin kuin oli suunniteltu, valvovatko ne niitä asioita joita pitäisikin ja ovatko valvontatoimenpiteet riittävät.

Suunnitteluvaiheessa myös valitaan sisäisistä järjestelmistä ne, jotka ovat mukana kyseisen vuoden tarkastuksessa. Kaikki järjestelmät tosin tarkastetaan pintapuolisesti, mutta tietyt järjestelmät valitaan vuosittain tarkempaa tarkastusta varten. Kuten jo edellä mainittiin, tavoitteena haastateltavien keskuudessa on, että järjestelmät tarkastettaisiin vä-

hintaan joka kolmas vuosi yksityiskohtaisesti. Tietoja sisäisen valvonnan toimivuudesta saadaan suunnitteluvaiheessa lähinnä johdon kanssa käydyistä keskusteluista.

6.2.5 Olennaisuus-käsitteen hyödyntäminen suunnitteluvaiheessa

Olennaisuuden käsitettä hyödynnettiin suunnitteluvaiheessa jollakin tavoin kaikissa toimistoissa. Yhtä toimistoa lukuun ottamatta, kaikissa toimistoissa olennaisuus määriteltiin markkamääräisenä. Myös Lähteilän (1991) tekemässä tutkimuksessa suurin osa kyselyyn vastanneista tilintarkastajista sanoi tekevänsä arvion markkamääräisenä. Haastateltavat kuitenkin korostivat, että pelkkä markkamääräinen arvio ei riitä. Olennainen asia voi nimittäin olla myös seikka joka ei ole mitattavissa markkamääräisenä. Tällaisina seikkoina mainittiin esimerkiksi erilaiset yrityksen hallintoon liittyvät asiat. Neljässä haastateltavien edustamista toimistoista olennaisuus määriteltiin ensin koko tilinpäätökselle ja jaettiin sitten ainakin tärkeimmille tilinpäätöserille. Yhdessä toimistossa markkamääräinen arvio tehtiin ainoastaan koko tilinpäätöksen tasolla ja toisessa toimistossa muulla tavoin. Jakamisessa suurin merkitys oli tilintarkastajan omalla arvioinnilla. Tosin ainakin yhdessä toimistossa jakaminen tapahtui tietokoneohjelman avustuksella. Olennaisuuden markkamääräiseen arvioon vaikuttavat myös mahdolliset riskitekijät, joilla saattaa olla olennaisuusarviota pienentävä vaikutus. Tällaisena tekijänä mainittiin asiakkaan noteeraaminen pörssissä. Olennaisuuden määrittelyyn on toimistoissa annettu suosituksia eli prosentuaalisia vaihteluvälejä eri tilinpäätöserille. Perusteena käytetään mm. tulosta ennen veroja, liikevaihtoa, omaa pääomaa ja taseen loppusummaa. Olennaisuus-arvioita tehtiin budjettien ja välitilinpäätösten avulla. Tilintarkastajat totesivat kuitenkin, että suosituksiksi annetut raja-arvot eivät missään mielessä ole sitovia vaan olennaisuuden määrittäminen on aina loppujen lopuksi tilintarkastajan oman harkinnan varassa.

6.2.6 Riskien arvioiminen

Haastateltavat pitivät riskien arvioimista suunnitteluvaiheessa yhtenä suunnitteluvaiheen tärkeimmistä asioista. Koko tarkastustoiminnan tulisi heidän mielestään lähteä liikkeelle toimintariskin ja sisäisen tarkkailun riskin määrittelemisestä. Näiden arvioinnin perusteella päätetään, lähestytäänkö tarkastusta järjestelmäperäisesti vai aineistopohjaisesti. Riskien arvioinnissa haastateltavat olivat lähtökohdiltaan samaa mieltä. Riskien arvioin-

nin todettiin olevan aina viime kädessä riippuvainen tilintarkastajan omasta harkinnasta ja järjen käytöstä. Eroja toimistojen kesken oli siinä, miten atk:ta käytettiin hyväksi riskien kartoituksessa ja tarkastustoimenpiteiden suuntaamisessa. Atk:n käyttö riskien kartoituksessa sai haastateltavien keskuudessa ristiriitaisen vastaanoton. Esimerkiksi erään haastatellun tilintarkastajan toimistossa oli ollut käytössä ohjelma, jonka piti avustaa tarkastustoimenpiteiden suuntaamisessa, mutta sen hyödyntäminen käytännössä oli enemmänkin rasite kuin etu. Näin ollen sen käytöstä ainakin laajemmalti luovuttiin. Samoin erään toisen haastatellun tilintarkastajan toimistossa on olemassa tietokoneohjelma riskien määrittelyn avustamiseen, mutta sitä ei myöskään ole alettu käyttää laajemmalti. Toisaalta taas kahden muun haastatellun tilintarkastajan toimistossa atk-ohjelmaa käytetään laajasti hyväksi tehtäessä riskikartoitusta suunnitteluvaiheessa ja sen käyttöön tunnuttiin olevan erityisen tyytyväisiä. Esimerkiksi yhden tilintarkastajan toimistossa on atk-ohjelman avulla mahdollista suorittaa riskien kartoitusta koko tilinpäätöksen tasolta aina yksittäisiin tileihin saakka yrityksen koosta riippuen.

Tutkimuksen teoriaosassa esitettyä riskimallia ei haastateltujen edustamissa KHT-yhteisöissä käytetty hyväksi. Riskimalli sai useimpien haastateltavien keskuudessa tyytymättömän vastaanoton, jota kuvastaa hyvin erään tilintarkastajan toteamus riskimallin hyödynnettävyydestä käytäntöön: "Riskimallin hyödyntämisessä käytäntöön on kyse lähinnä akateemisesta höpötyksestä". Jo Lähtelän (1991) tutkimuksessa havaittu riskimallin käyttämättömyys suomalaisten tilintarkastajien keskuudessa sai tämän tutkimuksen perusteella vahvistusta. Tosin riskimallin osatekijöitä käytettiin kuitenkin termeinä hyväksi kuvailtaessa erilaisia riskejä. Eri tarkastuskohteille oli myös kaikissa toimistoissa laadittu valmiita kysymyslistoja, joita läpikäymällä voidaan arvioida kyseisen kohteen riskialttiutta. Riskejä arvioidaan ja määritellään käytännössä sekä yritystasolla, että toimintoittain.

Tilintarkastussuhteen pituudella katsottiin olevan yleensä riskiä pienentävä vaikutus. Eräs haastatelluista mainitsi kuitenkin, että saman tarkastajan toimiessa saman asiakkaan tarkastajana pitkään on vaarana rutinoituminen ja objektiivisuuden heikkeneminen, jotka voivat tietyissä tapauksissa jopa nostaa riskiä. Huomioon olisi otettava esiintyvän riskin lisäksi kohteen olennaisuus kokonaisuuden kannalta. Riskikohteen ollessa tarpeeksi pieni ei sen tarkastamiseen välttämättä, riskistä huolimatta, tarvitse kiinnittää

erityistä huomiota. Riskien arviointia, tehtiin se sitten millä tavoin tahansa, pidettiin kaikissa toimistoissa koko tarkastusta ohjaavana tekijänä, jonka avulla ohjataan tarkastustoimenpiteitä kohteisiin, jotka mahdollisesti sisältävät virheitä. Tutkimuksen teorio-osassa mainittiin, että tällä hetkellä maailmalla vallalla oleva lähestymistapa tilintarkastuksen suorittamiseen on ns. riskipohjainen lähestymistapa. Ainakin tutkimukseen osallistuneiden KHT-yhteisöjen keskuudessa oli myös selvästi havaittavissa jo tapahtunut siirtyminen edellä mainittuun lähestymistapaan tarkastuksen suorittamisessa.

6.2.7 Toimeksiannon suunnittelemisen merkitys

Suunnittelua on jollakin tasolla aina tehty tilintarkastuksessa. Oli se sitten pelkän tarkastuspäivämäärän varaamista almanakasta tai hieman systemaattisemmin tapahtunutta toimintaa. Haastatellut tilintarkastajat painottivat, että nykyään vähänkin suuremman toimeksiannon onnistunut läpivieminen, ainakin hyvän tilintarkastustavan mukaisessa laajuudessa, on käytännössä lähes mahdotonta ilman huolellista ja riittävää suunnittelua. Suunnittelun avulla voidaan tarkastusta tehostaa, ja rajalliset tarkastusresurssit ja aika on mahdollista kohdistaa siten, että saadaan kerätyksi riittävästi oikeanlaista tarkastusaineistoa tilintarkastuskertomuksessa annettavien lausuntojen perustaksi. Suunnittelu sinänsä ei saisi kuitenkaan olla mikään itsetarkoitus vaan sen pitää olla väline kohti tehokkaampaa ja laadukkaampaa tarkastusta. Suunnittelun avulla onkin mahdollista tehostaa tarkastusta vain tiettyyn rajaan saakka. Rajan ylityttyä suunnitteluun käytetty aika ei enää lisää kustannustehokkuutta vaan rupeaa pienentämään sitä. Suunnitteluun käytettävä aika tulisikin aina suhteuttaa tarkastuksen vaativuuteen, monimutkaisuuteen ja sen avulla saavutettavissa oleviin hyötyihin.

Kaikkien haastateltujen tilintarkastajien mielestä suunnitteluun kiinnitetään nykyään enemmän huomiota, kuin esimerkiksi viisi vuotta sitten ja tulevaisuudessa suunnittelun tärkeys tulee korostumaan yhä entisestään. Pääsyynä suunnittelun tärkeyden kasvamiseen mainittiin nimenomaan kasvanut riski. Tänä päivänä riski ei ole tilintarkastajille enää pelkkä käsite, joka ei koskaan realisoidu, vaan se on todellinen riski siitä, että tilintarkastustoiminnan sisältämä vastuu voi toteutua. Eri puolilla maailmaa tästä on saatu jo monta esimerkkiä. Riski onkin nykyään otettava huomioon tarkastuksen jo kaista vaihetta suoritettaessa. Huolellisesti suoritettu suunnittelu ja sen lopputuloksena

syntyvä tarkastussuunnitelma toimii myös viime kädessä todisteena hyvin suoritetusta tarkastuksesta, jos myöhemmin tilintarkastajaan kohdistetaan oikeustoimia. Jos ongelmia syntyy, niitä lähdetään useimmiten purkamaan nimenomaan tutustumalla tehtyihin tarkastussuunnitelmiin.

Seuraavassa luvussa keskitytään tutkielman empiirisen osion neljänteen tavoitteeseen ja esitellään erään suuren suomalaisen konsernin tarkastussuunnitelma ja kartoitetaan sen syntymiseen vaikuttaneita tekijöitä.

7. X OY:N TARKASTUSSUUNNITELMA

Tutkielman empiirisen osion neljäntenä tavoitteena on esitellä aito tilintarkastussuunnitelma ja kartoittaa sen muotoutumiseen vaikuttaneita tekijöitä. Tutkielman liitteenä (Liite 5) on X Oy:n tarkastussuunnitelma. Kyseessä on tarkastettavan konsernin hallitukselle esitelty tiivistetty versio KHT-yhteisön sisäiseen käyttöön jäävästä ns. puitesuunnitelmasta, joka on asiasisällöltään huomattavasti tarkempi ja sivumäärältään suurempi kuin liitteenä oleva versio suunnitelmasta.²⁹ Syy miksi tutkielmassa esitetään hallitukselle esitelty versio tarkastussuunnitelmasta eikä varsinaista puitesuunnitelmaa, johtuu suunnitelman tehneen KHT-tilintarkastajan kanssa käydyistä keskusteluista. Keskusteluissa päädyttiin tulokseen, että puitesuunnitelma sisältää niin paljon yksityiskohtaista ja luottamuksellista tietoa tarkastettavasta yrityksestä, että sen muokkaaminen tunnistamattomaksi olisi käytännössä erittäin vaikeaa ellei mahdotonta. Tilintarkastajia koskevan tiukan salassapitovelvollisuuden takia myös hallitukselle esitettyä versiota suunnitelmasta on muokattu ja muutettu tietyiltä kohdin huomattavasti, jotta se on saatu muotoon, josta suunnitelman kohteena oleva yritys ei ole tunnistettavissa.

Tutkimuksessa esiteltävä tarkastussuunnitelma on tehty suuren suomalaisen konsernin tarkastuksen toteuttamiseksi. Kyseessä on ns. vanha toimeksianto eli kyseessä oleva KHT-yhteisö on tarkastanut konsernia jo useamman vuoden ajan. Suunnitelman laatineen KHT-tilintarkastajan mukaan puitesuunnitelman laatimiseen käytettiin aikaa noin kolme työpäivää. Pisimmän osan ajasta vei tarkastajakohtainen budjetointi lähinnä siksi,

²⁹ Katso suurten yritysten suunnitelmahierarkiasta tarkemmin kuvio 11, s. 77.

että kyseisen konsernin tarkastusbudjetti on hyvin tiukka, konserniin kuuluu monia yhtiöitä ja tarkastukseen osallistuu useita tarkastajia.

Suunnitelman tekemiseen tarvittavat tiedot on hankittu pääosin edellisten vuosien tarkastusraporteista, vuosikertomuksista, johdon raporteista, hallituksen pöytäkirjoista ja keskusteluista johdon ja yrityksen taloudesta vastaavien kanssa.

X Oy:n tarkastussuunnitelman voidaan katsoa muodostuvan seuraavista osioista: 1) toimeksiannon yleisesittelystä, 2) riskikartoituksesta ja edellisten vuosien tarkastushavainnoista, 3) edellisen kohdan perusteella tehtävästä tarkastuksen suuntaamisesta ja 4) ajan käytön ja tarkastusbudjetin esittelystä.

X Oy:n tarkastussuunnitelma alkaa toimeksiannon yleisesittelyllä, jossa yksilöidään suoritettava toimeksianto ja määritellään sen laajuus ja tarkoitus. Osiossa myös esitellään, miten tarkastuksen raportointi tullaan suorittamaan. Kuten jo tutkielman teoriaosassa kävi ilmi on riskien ja tarkastettavan toimintaan liittyvien olennaisten asioiden tunnistaminen tärkeä osa tilintarkastustoimeksiannon suunnittelua. X Oy:n tarkastussuunnitelman seuraavassa osiossa esitelläänkin tarkastettavan yrityksen toiminnoissa tunnistettuja riskialueita ja edellisten vuosien tarkastushavaintoja. Suunnitelman laatineen KHT-tilintarkastajan mukaan tilintarkastajan kokemuksella on suuri merkitys riskien ja olennaisten asioiden tunnistamisessa ja näin ollen suunnittelun onnistumisessa. Kokemuksen mukanaan tuoma tietämys ja asiakkaan liiketoiminnan ymmärrys mahdollistavat yritystä koskevien riskien ja olennaisten asioiden tunnistamisen. Tarkastussuunnitelman kolmannessa osiossa luetellaan suoritettavan tarkastuksen painopistealueet, jotka johdettiin edellisessä osiossa esittelystä riskikartoituksesta. Tarkastussuunnitelman viimeisessä osiossa esitellään konsernin tarkastusvastuulliset tilintarkastajat ja tarkastusbudjetti toimialaryhmittäin.

Muokkauksesta huolimatta tutkimuksessa esittelystä tarkastussuunnitelmasta saadaan hyvä kuva aidosta tarkastussuunnitelmasta ja varsinkin sen rakenteesta.

8. YHTEENVETO JA LOPPUPÄÄTELMÄT

Tilintarkastajien toimintaympäristö on viime vuosikymmeninä ollut suurten muutosten kohteena. Yritysten taloudellisen ympäristön kehittyminen, varautuminen tilintarkastustoiminnan sisältämän vastuun toteutumiseen yhdistettynä yhä kovenemaan kilpailuun tilintarkastustoimistojen kesken ja asiakkaiden suunnalta tuleviin kustannuspaineisiin ovat asettaneet tilintarkastajat vaikean tehtävän eteen. On löydettävä keinoja tarkastustoimintojen tehostamiseksi, jotta pystytään suorittamaan laadukkaita tarkastuksia säilyen samalla kilpailukykyisenä markkinoilla.

Suunnittelu on tilintarkastusta koskevassa kirjallisuudessa ja tutkimuksissa nähty yhdeksi keinoksi parantaa tarkastusten tehokkuutta ja laatua. (Arens & Loebbecke 1997, 218; Davidson 1996, 39; Taylor & Glezen 1994, 214; Mock & Wright 1993, 39; Houghton & Fogarty 1991, 18; Johnson 1987, 60; Libby, Artman & Willingham 1985, 226; Cushing ym. 1979, 172)

Tutkielman tavoitteena on ollut lisätä tietämystä tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessista kokonaisuutena. Tutkimuksen kokonaistavoite jaettiin edelleen teoria- ja empiirisen osuuksien osatavoitteisiin. Teoriaosan tavoitteet olivat: 1) tilintarkastustyön vaiheiden ja kohteiden esitleminen, 2) suunnitteluun keskeisesti liittyvien vaiheiden ja tekijöiden selvittäminen ja 3) tilintarkastussuunnitelman esitleminen. Empiirisen osuuden tavoitteet olivat: 1) selvittää miten KHT-yhteisöissä suunnittelu käytännössä suoritetaan, 2) verrata käytännössä tapahtuvaa suunnittelua teoriaosan perusteella suunnittelusta muodostuneen kuvaan, 3) selvittää onko eri KHT-yhteisöjen suunnitteluprosesseissa havaittavissa merkittäviä eroja ja 4) esitellä X Oy:n tilintarkastussuunnitelma ja sen syntymiseen ja muotoutumiseen vaikuttaneita tekijöitä.

Tutkimuksessa tilintarkastustyö esiteltiin prosessina joka kohdistuu yhteisön tilinpäätökseen, kirjanpitoon ja hallintoon. Prosessista erotettiin viisi eri vaihetta: 1) toimeksiannon hyväksymisestä päättäminen, 2) suunnittelu, 3) tarkastus, 4) raportointi ja 5) laadunvalvonta. Kirjallisuudessa esitettävät tilintarkastustyön prosessimallit käsittävät

edellä mainituista vaiheista usein vain vaiheet 2 - 4³⁰. Toimeksiannon hyväksymisen on erotettu omaksi vaiheeksi tilintarkastusprosessia, koska sen merkitys itse suunnittelun aloittamisen kannalta on olennainen. Laadunvalvonta on lisätty tilintarkastusprosessin viimeiseksi vaiheeksi sen tulevaisuudessa saaman korostuvan roolin takia. Todennäköistä nimittäin on, että tilintarkastusjärjestelmän uskottavuutta tullaan tulevaisuudessa ylläpitämään KHT-yhdistyksen voimin tapahtuvalla ulkoisella laadunvalvonnalla, ja myös tilintarkastustoimistot tulevat tulevaisuudessa kiinnittämään yhä enemmän huomiota omien laadunvalvontajärjestelmiensä toimivuuteen. Saattaakin olla, että tulevaisuudessa laadunvalvonnasta tulee tilintarkastusprosessiin aivan yleisesti liitettävä vaihe.

Tutkielman laajan kirjallisuuskatsauksen avulla luotiin kuva siitä, minkälainen voisi olla ideaalinen tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessi. Kirjallisuuden ja tutkimusten perusteella suunnitteluprosessi jaettiin seuraaviin eri vaiheisiin: 1) liiketoiminnan ymmärtäminen, 2) analyttisten menetelmien hyödyntäminen, 3) sisäisen valvonnan arvioiminen, 4) olennaisuus ja 5) riski. Tätä vaiheistusta suunnitteluprosessista käytettiin hyväksi, kun tutkimuksen empiirisessä osuudessa pyrittiin selvittämään miten tilintarkastajat käytännössä toimeksiannon suunnittelun toteuttavat.

Koko tilintarkastusprosessin lopullisena tarkoituksena on, että tilintarkastaja pystyy hyvän tilintarkastustavan edellyttämin perustein antamaan Tilintarkastuslain 19 §:n vaatimat lausunnot.³¹ Lausunnot tilintarkastaja esittää tilintarkastuskertomuksessa. Tilintarkastuskertomusta voidaan pitää näin koko tilintarkastusprosessin tietynlaisena lopputuloksena. Tilintarkastustoimeksiannon suunnitteluprosessin lopputuloksena syntyy taas tilintarkastussuunnitelma. Koko suunnitteluprosessin tarkoituksena on tehostaa tarkastuksen suorittamista ja parantaa sen laatua. Suunnitteluprosessin lopputuloksena syntyvä tilintarkastussuunnitelma on viime kädessä dokumentti siitä, että tarkastustyö on suunniteltu huolellisesti ja asianmukaisella tavalla. Suunnitelman avulla varmistutaan

³⁰ Katso esim: Arens & Loebbecke 1997, 348; Riistama 1995, 74; Toiviainen 1991, 29; Vahtera 1986, 158; Tilintarkastajayhdistys HTM 1985, 21; Jolkkonen 1984, 92.

³¹ Tilintarkastuskertomuksen tulee sisältää lausunto: 1) siitä, onko tilinpäätös laadittu kirjanpitolain ja tilinpäätöksen laatimista koskevien muiden säännösten ja määräysten mukaisesti, 2) antaako tilinpäätös kirjanpitolaissa tarkoitetulla tavalla oikeat ja riittävät tiedot yhteisön tai säätiön toiminnan tuloksesta ja taloudellisesta asemasta, 3) tilinpäätöksen vahvistamisesta, 4) tuloksen käsittelystä hallituksen tai muun vastaavan toimielimen esittämällä tavalla sekä 5) vastuuvapaudesta.

siitä, että tarkastuksen avulla saadaan kerättyä riittävästi näyttöä annettavien lausuntojen perustaksi, tarkastus suuntautuu olennaisiin kohteisiin ja tarkastuksen kustannukset pysyvät kohtuullisena. Laadittava suunnitelma ei ole kuitenkaan mikään lukkoon lyöty asiakirja, vaan esimerkiksi yllättävät tilikauden aikaiset tarkastushavainnot voivat muokata tarkastussuunnitelmaa läpi koko tarkastuskauden.

Tutkielman empiirinen osuus koostui kahdesta eri osuudesta. Haastattelututkimuksen avulla pyrittiin selvittämään, miten tilintarkastustoimistoissa suunnittelu käytännössä toteutetaan, vertaamaan tätä käytäntöä teoriaosan perusteella muodostuneeseen kuvaan suunnitteluprosessin toteutuksesta ja selvittämään onko eri KHT-yhteisöjen suunnitteluprosesseissa havaittavissa merkittäviä eroja. Case-osuudessa esiteltiin X Oy:n aito tilintarkastussuunnitelma ja kartoitettiin sen syntymiseen ja muotoutumiseen vaikuttaneita tekijöitä.

Haastattelujen perusteella tehtyjen havaintojen perusteella näyttää siltä, että KHT-yhteisöissä käytännössä tapahtuva suunnitteleminen vastaa pitkälti kirjallisuuden pohjalta muodostunutta kuvaa suunnittelun toteuttamisesta. Kaikissa toimistoissa edellä esitetyt suunnittelun osavaiheet: liiketoiminnan ymmärtäminen, analyyttiset menetelmät, sisäisen tarkkailun arviointi, olennaisuus, riski ja tilintarkastussuunnitelman laatiminen olivat suunnitteluvaiheessa jonkinasteisesti mukana. Haastatteluista kävi kuitenkin hyvin ilmi, että suunnittelun jakaminen edellä esitettyihin osa-alueisiin, mikä tässä tutkimuksessa tehtiin tarkastelun helpottamiseksi, on käytännössä hankalaa. Käytännössä suunnittelun eri osa-alueet ovat päällekkäisiä ja vaikuttavat toisiinsa, eikä niitä pyritä erottamaan toisistaan. Suunnittelun katsottiin myös olevan periaatteessa läpi koko tilikauden jatkuva prosessi.

Haastattelujen perusteella näyttää myös siltä, että toimeksiantojen suunnittelua on pyritty ohjeistamaan siten, että tavanomaisten tarkastusten suunnittelu sujuisi joutuisasti ilman suuria eri tilintarkastajista johtuvia vaihteluita. Kaikissa tapauksissa olemassa olevia määrämuotoisia ohjeita ei pystytäkään hyödyntämään johtuen joko toiminnan monimutkaisuudesta tai tarkastettavan erikoispiirteistä. Olemassa olevista ohjeista huolimatta suunnitelman laatimisessa on kuitenkin viime kädessä kyse tilintarkastajan omasta harkinnasta ja ammattitaidosta.

Haastateltujen mukaan alustava tarkastussuunnitelma laaditaan yleensä keväällä tai alkusyksystä (tilikauden ollessa kalenterivuosi), mutta kyseessä on todellakin vain alustava suunnitelma ja käytännössä suunnitelmaan voi tulla muutoksia aina siihen asti, kunnes päätetään tilinpäätöksen tarkastamisesta. Suunnitelma tehdään tarkasti vain vuodeksi kerrallaan. Suunnitelman laatimiseen menee 1 - 4 työpäivää ja arviot suunniteltuun budjetoiduista työtunneista vaihtelivat 2 - 10 %:iin tarkastukseen tarvittavasta tuntimäärästä. Toimialalla tai liikevaihdon tai taseen loppusumman mukaan mitatulla yrityksen koolla ei haastateltujen mielestä ollut suoraan yhteyttä tarvittavan suunnittelun työmäärään. Suunnitteluun paremmin vaikuttavina tekijöinä mainittiin toiminnan luonne, laajuus ja yritys rakenne.

Toimeksiannon hyväksyminen tehdään toimistoissa periaatteessa joka vuosi uudelleen. Tärkeimpänä syynä siihen, että toimeksiantoa ei tilintarkastustoimiston puolelta jatketa, mainittiin luottamuksen puute yrityksen johtoa kohtaan. Lähteinä, joista tietoa asiakkaista saadaan mainittiin mm. keskustelut yrityksen johdon kanssa, lehdistö ja suhdeverkon hyväksikäyttö. Yhteydenottoa vanhaan tilintarkastajaan ei pidetty mitenkään automaattisena toimenpiteenä vaan suurin osa tilintarkastajista otti yhteyttä vanhaan tarkastajaan vain, jos oli aihetta epäilyyn jossakin asiassa. Toimeksiantokirjeen käyttö oli toimistoissa vielä suhteellisen vähäistä, joskin sen käyttö haastateltujen mielestä tulevaisuudessa laajenee.

Sisäisen valvonnan arvioinnissa haastateltujen mielestä tärkein tekijä oli yrityksen valvontakulttuuri. Suunnitteluvaiheessa pyritään nimenomaan kartoittamaan, mitkä ovat johdon mielestä eri järjestelmien sisäiset kontrollit ja miten niiden tulisi toimia. Tilikauden aikaisen tarkastuksen aikana sitten selvitetään toimiiko valvonta todellisuudessa niin kuin oli suunniteltu, valvovatko ne niitä asioita joita pitäisikin ja ovatko valvontatoimet riittävät.

Olennaisuus-käsitettä hyödynnettiin suunnitteluvaiheessa jollakin tavoin kaikissa toimistoissa. Olennaisuusarvio tehtiin markkamääräisenä yhtä toimistoa lukuun ottamatta.

Riskien arvioimista tilintarkastajat pitivät suunnitteluvaiheen yhtenä tärkeimmistä tehtävistä. Riskien arvioinnin todettiin olevan viime kädessä aina riippuvainen tilintarkastajan

omasta harkinnasta ja ammattitaidosta, joskin myös erilaisia apuvälineitä, kuten tietokoneohjelmia, pyrittiin arvioinneissa hyödyntämään. Teoriaosassa esitettyä riskimallia ei KHT-yhteisöissä hyödynnetty.

Haastateltujen mukaan suunnitteluun kiinnitetään nykyään enemmän huomiota, kuin esimerkiksi viisi vuotta sitten ja tulevaisuudessa suunnittelun tärkeys tulee korostumaan entisestään. Tähän pääsyynä mainittiin nimenomaan kasvanut riski. Tänä päivänä riski ei ole tilintarkastajille enää pelkkä käsite, joka ei koskaan realisoidu, vaan se on todellinen riski siitä, että tilintarkastustoiminnan sisältämä vastuu voi toteutua.

Suurin ero käytännössä tapahtuvan suunnittelun ja teoriaosuuden perusteella muodostuneen kuvan suunnittelusta välillä löytyi analyttisten menetelmien hyödyntämisestä. Analyttisiä menetelmiä ei tutkimuksen mukaan juuri suunnitteluvaiheessa hyödynnetä. Itse tarkastuksessa niitä tietävästi hyödynnetään enemmän.

Tutkimuksessa mukana olleiden KHT-yhteisöjen suunnitteluprosesseissa ei ollut havaittavissa merkittäviä eroja. Muutamia eroja kuitenkin löytyi. Yksi suurimmista eroista oli atk:n hyväksikäyttö riskien kartoituksessa ja tarkastustoimenpiteiden suuntaamisessa. Ero jakoi toimistot joko atk:ta ahkerasti hyödyntäviin (kaksi KHT-yhteisöä) ja sitä vähemmän hyödyntäviin (neljä KHT-yhteisöä). Myös olennaisuus-käsitteen hyödyntämisessä suunnitteluvaiheessa oli havaittavissa pieniä eroja. Erot syntyivät siitä, jaettiin koko tilinpäätökselle tehty olennaisuusarvio edelleen tarkastuskohteille vai ei. Neljässä KHT-yhteisössä näin tehtiin, kahdessassa taas ei. Yhtä toimistoa lukuun ottamatta, kaikissa toimistoissa olennaisuus määriteltiin markkamääräisenä.

Eroja oli myös siinä missä määrin KHT-yhteisöt laativat toimeksiantokirjeen, jossa määritellään toimeksiannon laajuus, selvennetään vastuukysymyksiä ja muita työhön liittyviä asioita. Ainoastaan kahdessa haastateltujen tilintarkastajien edustamista KHT-yhteisöistä toimeksiantokirje laaditaan jokaisen asiakkaan kohdalla. Muissa KHT-yhteisöissä toimeksiantokirje laaditaan ainoastaan ulkomaille suuntautuviin toimeksiantoihin ja vain harvoin suomalaisiin toimeksiantoihin. Tosin niissäkin KHT-yhteisöissä, joissa toimeksiantokirjettä ei vielä aina laadita, todettiin kuitenkin, että sen käyttöä ollaan laajentamassa tai käyttöä parhaillaan harkitaan.

Yhtenä vaikuttavana tekijänä siihen, että KHT-yhteisöjen suunnitteluprosessit vastasivat suurelta osin toisiaan saattaa olla se, että kaikki tutkimukseen osallistuneet yhteisöt olivat nimenomaan ns. suuria KHT-yhteisöjä.

Tutkimuksessa esitetyn yritys X Oy:n avulla esiteltiin aidon tarkastustussuunitelman rakennetta ja sisältöä. Tarkastussuunitelmasta kävi hyvin selville, miten nimenomaan liiketoiminnan ymmärtämisen avulla tehdyllä riskikartoituksella on tärkeä rooli koko suunnitelman laadinnan kannalta. Riskikartoituksen avulla tarkastustoimenpiteet osataan suunnata tarkastettavan kannalta olennaisille tarkastusalueille.

Suunnittelu on aina tehty tilintarkastuksessa. Oli se sitten pelkän tarkastuspäivämäärän varaamista almanakasta tai hieman systemaattisemmin tapahtunutta toimintaa. Tänä päivänä tilintarkastuksen onnistunut läpivieminen, ainakin hyvän tilintarkastustavan mukaisessa laajuudessa, on kuitenkin käytännössä lähes mahdotonta ilman huolellista ja riittävää suunnittelua. Suunnittelun avulla voidaan tarkastusta tehostaa ja rajalliset tarkastusresurssit ja aika on mahdollista kohdistaa siten, että saadaan kerätyksi riittävästi oikeanlaista tarkastusaineistoa tilintarkastuskertomuksessa annettavien lausuntojen perustaksi. Suunnittelu sinänsä ei saisi kuitenkaan olla mikään itsetarkoitus vaan sen pitää olla väline kohti tehokkaampaa ja laadukkaampaa tarkastusta. Suunnittelun avulla onkin mahdollista tehostaa tarkastusta vain tiettyyn rajaan saakka. Rajan ylityttyä suunnitteluun käytetty aika ei enää lisää kustannustehokkuutta vaan rupeaa pienentämään sitä. Suunnitteluun käytettävä aika tulisikin aina suhteuttaa tarkastuksen vaativuuteen, monimutkaisuuteen ja sen avulla saavutettavissa oleviin hyötyihin.

Koska tutkimuksen tavoitteena on ollut tarkastella suunnitteluprosessia kokonaisuutena, on se ollut lähestymistavaltaan pitkälti tutkimusaluetta kartoittava. Tutkimuksen tuloksia ja tietoja voidaan tulevaisuudessa käyttää hyväksi niin käytännössä tilintarkastustoimeksiantoja suunniteltaessa, kuin tehtäessä jatkotutkimuksia aiheeseen liittyvistä ongelmista. Käytännössä tutkimuksesta voi olla hyötyä tilintarkastajalle, joka pyrkii hankkimaan lisätietoa suunnittelun toteuttamisesta. Tämä on merkityksellistä varsinkin kun otetaan huomioon se tosiasia, että suomalaisessa tilintarkastusta käsittelevässä kirjallisuudessa suunnittelua ei ole aikaisemmin laajemmalti käsitelty.

Tutkimuksen empiirisen osuuden tuloksia analysoitaessa on otettava huomioon, että ne eivät välttämättä ole yleistettävissä koskemaan pienempiä KHT-yhteisöjä tai muita tilintarkastustoimistoja. Tehty tutkimus kaipaisikin tuekseen erilaisia jatkotutkimuksia ennen kuin tulosten yleistettävyyteen voidaan ottaa enemmän kantaa. Jatkotutkimusten kohteena voisi olla esimerkiksi pienempien KHT-yhteisöjen tai HTM-yhteisöjen suunnittelun tason tutkiminen ja vertaaminen ns. "Big 6"-toimistojen suunnitteluun. Hieman erilaisen näkökulman suunnitteluun saisi myös rakentamalla case-tapauksen, jossa kuvattaisiin tietyn yrityksen taustatekijöitä, tilinpäätösinformaatiota ja muita aineistoja. Tälle case-tapaukselle pyydettäisiin sitten yksittäisiä tilintarkastajia tekemään tarkastus-suunnitelma kyseisen case-yrityksen tarkastamiseksi.

Lisätutkimusta kaipaisi myös analyyttisten menetelmien hyödyntäminen tilintarkastajien keskuudessa. Tutkimuksessa kävi ilmi, että tilintarkastajat eivät ainakaan suunnitteluvaiheessa analyyttisiä menetelmiä laajemmin hyödynnä. Selvittämättä jäi kuitenkin, miksi niitä ei hyödynnetä suunnitteluvaiheessa, ja lisäksi olisi mielenkiintoista tietää mikä on analyyttisten menetelmien merkitys itse tarkastuksen suorittamisessa. Tutkimusta voidaan käyttää myös perustana jatkotutkimuksille, jotka pyrkivät kartoittamaan suunnittelun osa-aluita vielä syvällisemmin.

LÄHTEET

Kirjallisuuslähteet:

Accountancy 1996. President's Veto Overridden in Nail-Biting Finale. Accountancy. 2/1996. 7.

Adams, Roger. 1989a. Risks in the Foreground. Accountancy. March 1989. 101-104.

Adams, Roger. 1989b. Risk: A Model Approach. Accountancy. May 1989. 120-122.

Adams, Roger. 1989c. Risk and the role of the APC. Accountancy. December 1989. 130-133.

Aho, Tuomas & Vänskä, Hannu. 1996. Tilintarkastuslaki ja hyvä tilintarkastustapa. Lakimiesliiton kustannus, Gummerus Kirjapaino Oy, Helsinki.

AICPA. 1975. SAS No 7, Communication Between Predecessor and Successor Auditors.

AICPA. 1978. SAS No 22, Planning and Supervision.

AICPA. 1981. SAS No 39, Audit Sampling.

AICPA. 1983. SAS No 47, Audit Risk and Materiality in Conducting an Audit.

AICPA. 1988. SAS No 55, Consideration of the Internal Control Structure in a Financial Statement Audit.

AICPA. 1989. SAS No 56, Analytical Procedures.

Airisto, Kari. 1977. Tilintarkastusprosessi. Tilintarkastus. 1/1977. 4-8.

Almqvist, Sune. 1991. Kansainväliset tilintarkastussuosituksset. Tilintarkastus 5/1991. 363-367.

APB. 1995. SAS 200, Planning.

SAS 210, Knowledge of the Business.

SAS 220, Materiality and the Audit.

SAS 330, Accounting and Internal Control Systems and Audit Risk Assessments.

SAS 410, Analytical Procedures.

Arens, Alvin A. & Loebbecke James K. 1994. Auditing , an Integrated Approach, Sixth edition. Prentice Hall, USA.

Arens, Alvin A. & Loebbecke James K. 1997. Auditing , an integrated approach, Seventh edition. Prentice Hall, USA.

Attwood, Frank A. & Stein, Neil D. 1986. De Paula's Auditing. Seventeenth edition. Pitman Publishing Limited, UK.

Bedard, Jean C. 1989. An Archival Investigation of Audit Program Planning. Auditing: A Journal of Practice and Theory . Vol 9, No. 1. Fall 1989. 57-71.

Biggs, Stanley F, Mock, Theodore J. & Watkins, Paul R. 1988. Auditor's Use of Analytical Review in Audit Program Design. The Accounting Review. January 1988. 148-161.

Biggs, Stanley F. & Wild, John J. 1984. A Note on the Practice of Analytical Review. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 3, No. 2. Spring 1984. 70-79.

Blocher, Edward & Patterson, George F. Jr. 1996. The Use of Analytical Procedures. Journal of Accountancy. February 1996. 53-55.

Boynton, William C. & Kell, Walter G. 1996. Modern Auditing. Sixth edition. John Wiley & Sons, USA.

Brumfield, Craig A, Elliott, Robert K. & Jacobson, Peter D. 1983. Business Risk and the Audit Process. Journal of Accountancy. April 1983. 60-68.

Carmichael, D. R. 1979. A Judgement-Based Definition of Materiality. Discussion. Journal of Accounting Research 17. Supplement 1979. 136-138.

Carmichael, D. R. & Benis, Martin. 1991. Auditing Standards and Procedures Manual. John Wiley & Sons, USA.

Carmichael, Douglas R, Willingham, Johns J. & Schaller, Carol A. 1996. Auditing Concepts and Methods. Sixth edition. McGraw-Hill, USA.

Cashell, James D. 1995. The Effects of SAS No. 55 on Audits of Small Businesses. Accounting Horizons. Vol. 9, No. 3. September 1995. 11-22.

Chandler, Roy. 1985. Materiality-does It Need to be a guessing Game? Accountancy. February 1985. 84-86.

Charles, Ian. 1990. Audit Risk, Materiality and the Examiner. Accountancy. March 1990. 98-100.

Cohen, J. & Kida, T. 1989. The Impact of Analytical Review Results, Internal control Reliability and Experience on Auditors' Use of Analytical Review. Journal of Accounting Research 27. Autumn 1989. 263-276.

Colbert, Janet L. 1987. Audit Risk-Tracing the Evolution. Accounting Horizons. September 1987. 49-57.

Colbert, Janet L. 1988. Inherent risk: An Investigation of Auditors' Judgements. Accounting, Organization and Society. Vol. 13, No. 2. 111-121.

Colbert, Janet L. 1991. Understanding the Relationship between Business Risk and Inherent Risk. Managerial Auditing Journal. Vol. 6, No. 3. 4-7.

Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). 1994. Internal control - Integrated Framework. USA.

Cushing, Barry E, Seafross, Gerald D. & Randall, Reed H. 1979. Materiality Allocation in Audit Planning: A Feasibility Study. Journal of Accounting Research 17. Supplement 1979. 172-216.

Cushing, Barry E. & Loebbecke, James K. 1983. Analytical Approaches to Audit Risk: A Survey and Analysis. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 3, No. 1. Fall 1983. 23-41.

Davidson, Ronald A & Gist, Willie E. 1996. Empirical Evidence on the Functional Relation between Audit Planning and Total Audit Effort. Journal of Accounting Research 34. Spring 1996. 111-124.

Dunn, John. 1991. Auditing: Theory and Practice. Prentice Hall International, UK.

Felix, W. L. & Kinney, W. R. 1982. Research in the Auditor's Opinion Formulation Process: State of the Art. The Accounting Review. April 1982. 245-271.

Fisher, Marguerite H. 1990. The Effects of Reporting Auditor Materiality Levels Publicly, Privately, or Not at All in an Experimental Markets Setting. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 9. Supplement 1990. 184-223.

Flint, David. 1988. Philosophy and Principles of Auditing. Macmillan Education Ltd, UK.

Gafford, Wade W. & Carmichael, D. R. 1984. Materiality, Audit Risk and Sampling: A Nuts-and-Bolts Approach. Journal of Accountancy. October 1984. 109-118.

Grobstein, Michael & Craig, Paul W. 1984. A Risk Analysis Approach to Auditing. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 3, No. 2. Spring 1984. 1-16.

Grönfors, Martti. 1982. Kvalitatiiviset kenttätömenetelmät. WSOY:n graafiset laitokset, Juva.

Gwilliam, David R. 1987. A Survey of Auditing Research. Gambridge.

Hatherly, David J. 1980. The Audit Evidence Process. Anderson Keenan Publishing Ltd, UK.

HE 295/1993 Hallituksen esitys eduskunnalle tilintarkastuslaiksi ja eräiksi siihen liittyviksi laeiksi. Helsinki.

Heikkonen, Jaakko. 1979. Tilintarkastus ja valvonta uuden osakeyhtiölain valossa. WSOY, Porvoo.

Helliar, Christine, Lyon Bob, Monroe Gary S, NG, Juliana & Woodliff, David R. 1996. UK Auditors' Perceptions of Inherent Risk. British Accounting Review. 1996. 45-72.

Herrala, Olli. 1995. Tilinpäätös kätki konkurssit. Kauppalehti 27.11.1995.

Hirsjärvi, Sirkka & Hurme, Helena. 1991. Teemahaastattelu. Yliopistopaino, Helsinki.

Hirsjärvi, Sirkka, Remes, Pirkko & Sajavaara, Paula. 1997. Tutki ja kirjoita. Tammerpaino Oy, Tampere.

Hirvonen, Ahti, Niskakangas, Heikki & Wahlroos, Juha. 1997. Hyvä hallitustyöskentely. Suomen itsenäisyyden juhlarahaston julkaisusarja (nro 155). WSOY, Juva.

Holder, William W. 1983. Analytical Review Procedures in Planning the Audit: An Application Study. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 2, No. 2. Spring 1983. 100-107.

Houghton, Clarence W. & Fogarty John A. 1991. Inherent risk. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 10, No. 1. Spring 1991. 1-21.

Hylas, Robert E. & Ashton, Robert H. 1982. Audit Detection of Financial Statement Errors. The Accounting Review. October 1982. 751-765.

IFAC. ISA 4, Planning.

ISA 6, Risk Assessments and Internal Control.

ISA 7, Quality Control for Audit Work.

ISA 12, Analytical Procedures.

ISA 25, Audit Materiality.

ISA 30, Knowledge of the Business.

Ihalainen, Asko. 1997. Valvonnasta suomalaisissa organisaatioissa. Tilintarkastus. 3/1997. 196-197.

Jennings, Marianne, Kneer, Dan C, Reckers M. J. 1987. A Reexamination of the Concept of Materiality: Views of Auditors, Users, and Officers of the Court. Auditing: A Journal of Practice & Theory 6. Spring 1987. 104-115.

Johnson, Raymond N. 1987. Auditor Detected Errors and Related Client Traits - A Study of Inherent and Control Risks in a Sample of U.K Audits. Journal of Business Finance & Accounting 14. Spring 1987. 39-64.

Jolkkonen, Juha. 1984. Tilintarkastuksen uudistuvat välineet. Tilintarkastus. 2/1984. 92-100.

Joyce, Edward. 1979. Expert Judgement in Audit Program Planning. Journal of Accounting Research. Supplement 1976. 29-60.

Jyrinki, Erkki. 1977. Kysely ja haastattelu tutkimuksessa. Oy Gaudeamus Ab, Vaasa.

Kaplan, Steven E. 1985. An Examination of the Effects of Environment and Explicit Internal Control Evaluation on Planned Audit Hours. Auditing: A Journal of Practice and Theory. Vol. 5, No. 1, Fall 1985. 12-25.

Karhu, Kim. 1997. Vanhalla tiedolla ei pärjää. Tilintarkastus. 4/1997. 281.

Kell, Walter G, Boynton, William C & Ziegler, Richard E. 1989. Modern Auditing. Fourth edition. John Wiley & Sons, USA.

- Keskuskauppakamari. 1997. Tilintarkastuksen laadunvalvonta. Keskuskauppakamari tiedottaa. Tilintarkastus 3/1997. 1-3.
- KHT-yhdistys. 1995a. Tilintarkastusalan säädökset ja suositukset. Helsinki.
- KHT-yhdistys. 1995b. Tilintarkastus - mistä on kysymys? Capella Finland oy, Helsinki.
- Kinney, William R. Jr. 1979. The Predictive Power of Limited Information in Preliminary Analytical Review: An Empirical Study. Journal of Accounting Research 17. Supplement 1979. 148-165.
- Komiteamietintö 1992:14. Tilintarkastusjärjestelmän kehittämistoimikunnan mietintö. Valtion painatuskeskus, Helsinki.
- Koskelainen, Heikki & Törnroos-Huhtamäki, Solveig. 1997. Tilintarkastuksen ulkoisesta laadunvalvonnasta. Tilintarkastus. 3/1997. 244-247.
- Lea, Richard B, Adams, Steven, J. & Boykin, Raymond F. 1992. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 11. Supplement. 152-179.
- Lee, Tom. 1991. Company Auditing. Third edition. Chapman & Hall, Hong Kong.
- Leppiniemi, Jarmo. 1995. Hyvä kirjanpito tapa. Mikä on sallittua, mahdollista, kiellettyä. 6. uudistettu painos. WSOY:n graafiset laitokset, Porvoo.
- Leslie, D. A. 1977. Materiality in Auditing (Some of the Issue), in Symposium on Auditing Research II. University of Illinois, 1977. 83-128.
- Libby, Robert, Artman, James T. & Willingham, John J. 1985. Process Susceptibility, Control Risk, and Audit Planning. The Accounting Review. April 1985. 212-230.
- Lähteilä, Seija-Sinikka. 1991. Oleellisuus ja riski tilintarkastuksessa. Helsingin kauppakorkeakoulu. Laskentatoimen pro gradu -tutkielma.
- Mautz, R.K. & Sharaf, Hussein A. 1961. The Philosophy of Auditing. American Accounting Association.
- Mock, Theodore J. & Wright, Arnold. 1993. An Exploratory Study of Auditors' Evidential Planning Judgements. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 12, No. 2. Fall 1993. 39-61.
- Moilanen, Matti. 1996. COSO-raportti. Tilintarkastus. 3/1996. 211-221.
- Moriarty, Shane & Barron, Hutton F. 1979. A Judgement-Based Definition of Materiality. Journal of Accounting Research 17. Supplement 1979. 114-135.
- Morris, Michael H. & William, Nichols D. 1988. Consistency Exceptions: Materiality Judgements and Audit Firm Structure. The Accounting Review. April 1988. 237-254.

- Mäntysaari, Petri. 1995. Mitä tilintarkastuksen oikein pitäisi kertoa? Kauppalehti 4.12.1995.
- Nieminen, Kauko K. 1995. KHT-yhdistyksen toiminnasta vuosina 1925 - 1995. Tilintarkastus. 4/1995. 275-283.
- Pajunen, Markku. 1986. Tilintarkastusprosessi ja tilintarkastuksen muuttuva tekniikka. Teoksessa Wideri: Tilintarkastus ja hyvä kirjanpilotapa. Kyriiri Oy, Helsinki 1986. 59-67.
- Palmrose, Z. 1989. The Relation of Audit Contract Type to Audit Fees and Hours. The Accounting Review. July 1989. 488-499.
- Palvi, Mauri. 1987. Tilintarkastajan raportointi. Tilintarkastus. 4/1987. 258-264.
- Palvi, Mauri. 1995. Tilintarkastusalan suositusten merkitys hyvän tilintarkastustavan kehitykselle. Tilintarkastus. 4/1995. 295-298.
- Pany, Kurt & Wheeler, Stephen. 1989. Materiality: An Inter-Industry Comparison of the Magnitudes and Stabilities of Various Quantitative Measures. Accounting Horizons. December 1989. 71-78.
- Paul, Mikael. 1995. Tilintarkastusalan kansainvälistyminen -suomalaisia näkökohtia. Tilintarkastus. 4/1995. 319-323.
- Peters, James M, Lewis, Barry L & Dhar Vasant. 1989. Assessing Inherent Risk During Planning: Development of Knowledge Based Model. Accounting, Organizations and Society. Vol. 14, No. 4. 359-378.
- Pratt, Jamie & Stice, James D. 1994. The Effects of Client Characteristics on Auditor Litigation Risk Judgements, Required Audit Evidence, and Recommended Audit Fees. The Accounting Review. Vol. 69, No. 4. October 1994. 639-656.
- Prepula, Eero. 1986. Kirjanpito ja tilintarkastusnäkömät 1990-luvulla. Tilintarkastus. 6/1986. 380-386.
- Read, William J, Mitchell, John, E. & Akresh, Abraham D. 1987. Planning Materiality and SAS No. 47. Journal of Accountancy. December 1987. 72-79.
- Reimers, Jane, Wheeler, Stephen & Dusenbury, Richard. 1993. The Effect of Response Mode on Auditors' Control Risk Assesments. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 12, No. 2. Fall 1993. 62-78.
- Riistama, Veijo. 1994. Tilintarkastuksen teoria ja käytäntö. Ekonomia. Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä.
- Riistama, Veijo. 1995. Tilintarkastus - perusteet . 2. painos. Ekonomia. WSOY, Porvoo.

Riistama, Veijo & Järvinen, Risto (toim.). 1989. Tilintarkastaja yrityksen voimavarana. Business Books. Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä.

Saarikivi, Maj-Lis. 1996. Keskuskauppakamarin tilintarkastuslautakunnan (TILA) ja kauppa- ja teollisuusministeriön valtiontilintarkastuslautakunnan (VALA) tilintarkastajiin kohdistuva valvonta. Tilintarkastus. 4/1996. 309-313.

Sahiluoma, Veijo. 1995. Tilintarkastus uudistaa toimintamalliaan. Kauppalehti 25.9.1995.

Skerratt, L. C. L. & Woodhead, A. 1992. Modelling Audit Risk. British Accounting Review 24. 119-137.

Steinbart, Paul J. 1987. The Construction of a Rule-based Expert System as a Method for Studying Materiality Judgements. The Accounting Review. January 1987. 97-116.

Suomela Eero, Palvi Mauri & Karhu Kim. 1995. Tilintarkastuslaki. WSOY, Porvoo.

Tabor, Richard H. & Willis, James T. 1985. Empirical Evidence on the Changing Role of the Analytical Review Procedures. Auditing: A Journal of Practice & Theory. Vol. 4, No. 2. Spring 1985. 93-109.

Taylor, Donald H. & Glezen, William G. 1994. Auditing: Integrated Concepts and Procedures. Sixth edition. John Wiley & Son, USA.

Tilintarkastajayhdistys HTM ry. 1985. Tilintarkastajan käsikirja. Valtion painatuskeskus, Helsinki.

Toiviainen, Kari. 1991. Tietotekniikan hyväksikäyttö tilintarkastuksessa. Helsingin kauppakorkeakoulun julkaisuja B-115, Helsingin kauppakorkeakoulun kuvalaitos.

Turley Stuart & Cooper Malcolm. 1991. Auditing in the United Kingdom - A Study of Development in the Audit Methodologies of Large Accounting Firms. Prentice Hall International, UK.

Uusitalo, Hannu. 1991. Tiede, tutkimus ja tutkielma, johdatus tutkielman maailmaan. Juva.

Vahtera, Pauli. 1986. Yrityksen valvonta ja tilintarkastus. Gummerus Kirjapaino Oy, Jyväskylä.

Vento Reino & Salminen Antero. 1981. Yrityksen sisäinen tarkkailu ja tarkastus.Ekonomia. Weiling + Göös, Espoo.

Woodhead. 1992. Audit Risk Modeling. Managerial Auditing Journal. Vol. 7, No. 5. 3-7.

Woolf, Emilie.1994. Auditing today. Fifth edition. Prentice Hall International,UK.

Wright, Arnold & Ashton, Robert. 1989. Identifying Audit Adjustments with Attention-Directing Procedures. Accounting Review. October 1989. 710-728.

Zuber, George R, Elliot Robert K, Kinney William R. & Leisenring James J. 1983. Using Materiality in Audit Planning. Journal of Accountancy. March 1983. 42-54.

Öling, Benita. 1988. Planering av revisionsarbete. Svenska Handelshögskolan. Avhandling i redovisning. Vasa 1988.

Haastattelut:

Halonen Kaarina. KHT. SVH Coopers & Lybrand Oy. Helsinki. 22.10.1996.

Honka Markko. KHT. KPMG Wideri Oy Ab. Helsinki. 16.10.1996.

Lindroos Stina. KHT. Tilintarkastajien Oy - Ernst & Young. Helsinki. 21.10.1996.

Lumme Eero. KTM. Arthur Andersen & Co. Helsinki. 23.10.1996.

Tilintarkastaja X. KHT. KHT-yhteisö X. Helsinki. 19.8.1997.

Tuominen Jorma. KHT. Oy Deloitte & Touche Ltd. Helsinki. 18.10.1996.

Österlund Mikael. KHT. Price Waterhouse Oy. Helsinki. 15.10.1996.

LIITE 1: Olennaisuusrajat

	Tilinpäätöksen luvut	Tarkastettavat erät	Olennaisuusrajat	
			Kaavan avulla saadut arviot	Sopeutetut arviot
Tase	\$	\$	\$	\$
Rahat ja pankkisaamiset	1,830,000	1,830,000	20,000	10,000
Myyntisaamiset	2,627,000	2,627,000	24,000	30,000
Varasto	5,155,000	5,155,000	33,000	65,000
Koneet ja kalusto	4,573,000	4,573,000	32,000	10,000
Muu varallisuus	205,000	205,000	7,000	10,000
Yhteensä	14,390,000			
Siirtovelat	257,000	257,000	7,000	0
Ostovelat	1,419,000	1,419,000	18,000	30,000
Lyhyt aikaiset velat	1,996,000	1,996,000	21,000	25,000
Pitkä aikaiset velat	3,115,000	3,115,000	26,000	0
Lykätty verovelka	755,000	755,000	13,000	0
Osakepääoma	1,679,000	1,679,000	19,000	0
Edellisten tilikausien voitto	5,169,000	ei	-	-
Yhteensä	14,390,000			
Tuloslaskelma				
Liikevaihto	22,425,000	22,425,000	70,000	60,000
Hankinnan ja valmistuksen kulut	18,407,000	18,407,000	63,000	60,000
Myynnin ja markkinoinnin kulut	2,096,000	2,096,000	21,000	20,000
Korkokulut	254,000	254,000	7,000	0
Vapaaehtoisten varausten muutos	672,000	ei	12,000	0
Tilikauden tulos	996,000		-	-
Yhteensä		67,465,000	393,000	320,000
Ei kumuloituvien olennaisuuksien yhteismäärä (kts. alaviite 21, s. 61)			121,083	120,623

Lähde: Zuber ym. 1983, 52 (mukailtu)

Liite 2: Esimerkki yleissuunnitelmasta

TILINTARKASTUSTOIMISTO KHT-HTM		YLEISSUUNNITELMA		
Asiakas: Metallitehdas Oy		Pvm: xx		
Tilikausi: 199x		Laati: Se		
Tarkastusryhmä		Budj.tunnit		
Tarkastusvastuullinen:	SE	86		
Työryhmä:	JOL	82		
	RP	82		
	Yht:	250		
	AJANKOHTA	BUDJ. TUNNIT	TARKASTAJA	SUORITETTU
1. Suunnittelu ja hallinto				
1.1 Tarkastussuunnitelma	18/9x	5	SE	
1.2 Työn aloituskokous	19/9x	3*2	kaikki	
1.3 Tarkistuskokous	40/9x	3*3	kaikki	
1.4 Tilinpäätöstarkastuskokous	12/9y	3*2	kaikki	
2. Sisäisen kontrollin, kirjanpidon ja hallinnon tarkastus				
2.1 Hankinnan ketju	23/9x	25+15	SE,RP	
2.2 Henkilöstöhallinnon toiminnot				
2.3 Tuotannon toiminnot				
2.4 Myynnin ketju	37/9x	30+20	JOL,RP	
2.5 Rahoituksen ketju				
2.6 Raportoinnin ketju	23/9x	20	JOL	
2.7 Hallinnon tarkastus				
2.8 Välimuistion laadinta	41/9x	5	SE	
3. Tilinpäätöksen tarkastus				
3.1 Tilinpäätösperusteet	8/9y	4	SE	
3.2 Tilinpäätöstarkastus	13/9y	30+20	SE,JOL	
3.3 Konsernitilinpäätös				
3.4 Yhteenvetomuistio	14/9y	5	SE	
3.5 Lopputarkastus	16/9y	5+5	SE,JOL	
4. Erikoistehtävät				
4.1 Atk-investointi konsultointi	199x	40	RP	

Liite 3: Esimerkki tarkastusohjelmasta

Tilintarkastustoimisto KHT - HTM

Asiakas: Metallitehdas Oy

Kohde: Palkat

TARKASTUSOHJELMA

Pvm: XX

Laatija: KHT X

Tarkastusryhmä:

Vastuullinen

AA

80 tuntia

Muut jäsenet

BB

60 tuntia

Muut jäsenet

CC

20 tuntia

Yht.

160 tuntia

Tarkastuksen tavoitteet:

Yritys ottaa vuoden 199x alusta käyttöön uuden palkanlaskentajärjestelmän. Yrityksen toivomuksesta suoritamme laajennetun tarkastuksen, jonka tavoitteena on varmistaa uuden järjestelmän luotettava toiminta heti tuotannon alusta lähtien.

Tehtävä	Suunniteltu			Toteutunut	
	Ajankohta vko/vuosi	Tunnit	Suorittaja	Pvm	Tunnit
1 Tarkastuskohteeseen perehtyminen	42/9x	20+20	AA,BB		
2 Testauksen tarkastaminen	46/9x	30	BB		
⇒ tapahtumaluettelot					
⇒ täsmäytykset					
⇒ vuodenvaiheajot					
⇒ kontrollien tarkastaminen					
3 Konversion tarkastaminen	51/9x	20	AA		
4 Dokumentoinnin tarkastaminen	51/9x	20	AA		
5 Palkanmaksun tarkastaminen yhdeltä kaudelta: erityisesti lopputilit ja korvaukset	8/9y	20	CC		
6 Urakkapalkkojen perusteiden ja laskennan tarkastaminen	12/9y	20	AA		
	2/9y	10	BB		
7 Vuosiajojen tarkastaminen					
Raportointi:					
Välittömästi kunkin käynnin jälkeen	4/9y		AA		
Yhteenveto palkkojen tarkastamisesta					

Lähde: Vahtera 1986, 137

Liite 4: Haastattelurungon sisältämät kysymykset

Yleistä suunnittelusta

- Onko toimistossanne käytössä määrämuotoiset ohjeet tilintarkastussuunnitelman laatimiseksi, joita käytetään kaikissa toimeksiannoissa?
- Ovatko ohjeet omat vai kansainvälisen yhteistyökumppanin kautta tulleet?
- Kuka laatii suunnitelman?
- Vaihtelee suunnittelun tarve toimialoittain?
- Miten suunnittelun määrä ja prosessin muoto vaihtelee yrityksen koon mukaan? (esim. metallialan yritys, kun liikevaihto = 4/25/150 milj
tase = 2/12,5/300 milj.)
- Kuinka suuri on suunnitteluvaiheen osuus kokonaistarkastuksesta? (esim. prosentteina budjetoiduista työtunneista)
- Kuinka pitkä aika suunnitteluun keskimäärin menee?

Seuraavassa on esitetty kirjallisuudessa usein esitettyjä suunnittelun vaiheita. Joitakin vaiheita tarkentamaan olen laatinut muutamia kysymyksiä.

Onko toimistonne suunnitteluprosessissa havaittavissa vastaavanlaisia vaiheita?

1. Toimeksiannon hyväksyminen/jatkaminen

- Mitä asioita selvitetään ennen uuden toimeksiannon hyväksymistä/vanhan jatkamista?
- Laaditaanko toimeksiannosta toimeksiantosopimus (engagement letter) tai vastaava? Mitä se pitää sisällään?

2. Liiketoiminnan ymmärtäminen

- Mistä ja miten ymmärrystä hankitaan?

3. Analyttisten menetelmien hyödyntäminen

- Mikä on analyttisten menetelmien rooli suunnitteluvaiheessa?
- Mitä menetelmiä käytännössä hyödynnetään? (esim. vertailu edellisen vuoden tilinpäätökseen, vertailu budjetteihin, tunnuslukuanalyysit, vertailu toimialan informaatioon, regressi- tai trendianalyysi)

4. Sisäisen valvonnan arviointi

- Miten tunnistetaan sisäiset kontrollit ja miten niitä pyritään ymmärtämään suunnitteluvaiheessa?

5. Olennaisuus

- Käytetäänkö olennaisuuden käsitettä hyväksi suunnittelussa?
- Käytetäänkö olennaisuuden määrittelemiseksi joitain apukeinoja? (esim. mk-määrä, tunusluvut)

6. Riski

- Käytetäänkö toimistossanne jonkinlaista riskianalyysiä, jolla pyritään suuntaamaan tarkastustoimenpiteitä?
- Käytetäänkö analyysissä hyväksi jotain riskimallia? (matemaattinen, kuvaileva)
- Miten riski määritellään käytännössä? (tietokoneohjelmat riskien kartoitukseen, valmiit arviointi lomakkeet jne.)
- Määritelläänkö riski kokonaisuutena vai riskinä tietyllä tilinpäätöksen alueella?
- Miten mahdollinen havaittu riski vaikuttaa tarkastuksen toteutukseen?

Mitkä ovat mielestänne tärkeimmät syyt tarkastuksen suunnitteluun?

Kiinnitetäänkö toimeksiannon suunnitteluun mielestänne tänä päivänä enemmän huomiota kuin esim. 5 vuotta sitten?

Liite 5

MALLI HALLITUKSELLE TARKOITETUSTA TARKASTUSSUUNNITELMASTA

TARKASTUSSUUNNITELMA

nn.n.1997

X OY

Hallitus

X-KONSERNISSA VUONNA 1997 SUORITETTAVAN TILINTARKASTUKSEN PAINOPISTEALUEET

Seuraava X Oy:n hallitukselle tarkoitettu vuoden 1997 tarkastussuunnitelma on tiivistelmä nn.n.1997 päivätystä X-konsernin puitesuunnitelmasta. Puitesuunnitelman olemme käyneet läpi X-konsernin toimivan johdon ja talousjohdon kanssa.

1 Toimeksianto

X Oy:n osakkaat valitsivat meidät nn.n.1997 pidetyssä varsinaisessa yhtiökokouksessa X Oy:n tilintarkastajiksi. Meidät on myös valittu tilintarkastajiksi X Oy:n kotimaisissa tytäryhtiöissä. Valintojen perusteella toimeksiantonamme on suorittaa lakisääteinen tilintarkastus X Oy:ssä ja X-konsernissa.

Tarkastustyömme tarkoitus on varmistaa, että konserniyhtiöiden hallintoa on hoidettu osakeyhtiölain säännösten mukaisesti ja että konsernitilinpäätös sekä erillistilinpäätökset on laadittu voimassa olevien säännösten ja määräysten mukaisesti niin että ne antavat oikean kuvan konsernin ja erillisyhtiöiden tuloksesta ja taloudellisesta asemasta. Lisäksi pyrimme ns. review-tasaisen tarkastuksen perusteella varmistamaan, että myös osavuosikatsaukset on laadittu niitä koskevien säännösten mukaisesti.

Lakisääteisen raportoinnin, eli tilintarkastuskertomuksen lisäksi annamme tarpeen mukaan tarkastusraportteja suoritetusta tarkastustyöstä ja tehdyistä havainnoista. Kaikki tarkastustyössä esille tulleet merkittävät seikat raportimme välittömästi joko suullisesti tai kirjallisesti X-konsernin talousjohdolle

sekä asianomaisille yhtiön edustajille. Vălitarkastustilaisuudessa, joka on sovittu pidettäväksi nn.n.1997, käymme läpi tarkastuksen etenemistä ja tarkastuksessa esille nousseita seikkoja.

2 Riskit ja edellisvuoden tarkastushavainnot

Tilintarkastus pyrkii entistä enemmän olemaan eteenpäin suuntautuvaa, minkä johdosta oleellisten riskien tunnistamisella ja dokumentoinnilla on keskeinen asema tarkastuksen suunnittelussa ja suuntaamisessa. Suunnittelussa huomioidaan myös edellisvuoden tarkastuksessa esillä olleet merkittävät havainnot ja seikat.

Tilintarkastuksen näkökulmasta riskit jaetaan yleensä kolmeen pääkategoriaan: 1) toimintariskit 2) sisäisen kontrollin riskit ja 3) tilintarkastusriski.

Toimintariskit johtuvat konsernin toimintaympäristöstä ja ovat sellaisia riskejä, joihin tilintarkastajat eivät toimillaan voi vaikuttaa. Usein niiden olemassaoloon ei konsernin johtokaan voi vaikuttaa.

Toimintariskejä ovat mm.:

- liiketoiminnan suhdanneherkkyys
- maakohtaiset olosuhteet eli maariskit
- valuuttakurssimuutokset
- asiakasrakenne

Sisäisen kontrollin riskitasoon tilintarkastajat voivat vaikuttaa suuntaamalla tarkastuksensa siten, että oleelliset sisäisen kontrollin heikkoudet tulevat tarkastuksessa havaituiksi, ja raporttoimalla niistä konsernijohdolle ja ao. vastuuhenkilöille, joiden tehtävänä on todettujen heikkouksien korjaaminen.

X-konsernin sisäisen kontrollin riskejä näemme ennenkaikkea XYZ-toiminnossa. Lisäksi riskejä liittyy edelleen täsmäytysrutiineihin, jaksotuksiin sekä varallisuuserien arvostukseen.

XYZ-toiminto on X-konsernin tilinpäätöstietojen oikeellisuuden kannalta merkittävin, minkä johdosta pidämme sen toimivuuden turvaamista ja siihen panostamista kuluvana vuonna ensisijaisen tärkeänä.

Myös täsmäytysrutiinien toimivuuteen, oikeiden jaksotusten tekemiseen sekä arvostusasioiden osaamiseen on kiinnitettävä entistä tarkempaa huomiota, kuten olemme nn.nn.1996 päivätyssä välitarkastusraportissamme esittäneet.

Tilintarkastusriskillä tarkoitetaan sitä, että emme suorittamassamme tarkastuksessa havaitse merkittäviä virheitä ja puutteita ja annamme sen johdosta virheellisen tilintarkastuskertomuksen. Tämän riskin tasoon pyrimme vaikuttamaan suuntaamalla tarkastuksemme niille riskialueille, jotka edellä olemme tunnistaneet.

3 Tarkastuksen painopistealueet

Edellä olevan riskikartoituksen perusteella suuntaamme kuluvaan vuoden tilintarkastuksen seuraaville painopistealueille:

- XYZ-toiminto ja siihen liittyvien riskien hallinta
- täsmäytysrutiinit
- jaksotusasiat
- arvostusasiat
- tarkastuksen aikana merkittäviksi todetut muut sisäisen kontrollin riskit
- hallinto ja tilinpäätös

4 Tarkastusorganisaatio ja -budjetti

X-konsernin päävastuullinen tilintarkastaja on allekirjoittanut X, KHT.

X-konsernin tarkastusvastuulliset ovat:

X-konserni	K, KHT
Z-teollisuus	Z, KHT
Y-teollisuus	Y, KHT
W-teollisuus	W, KHT

Tarkastusaika ja -markat toimialaryhmittäin:

Toimialaryhmä	Tunnit	tmk
X-konserni	xxxxxx	xxxxxx
Z-teollisuus	xxxxxx	xxxxxx
Y-teollisuus	xxxxxx	xxxxxx
W-teollisuus	xxxxxx	xxxxxx
Yhteensä	XX	XX

Tarkastusbudjettiin sisältyy lakisääteinen tilintarkastus.

Budjettiin eivät sisälly erikseen sovittavat tarkastukset. Budjetin ulkopuolisista töistä sovitaan erikseen X-konsernin talousjohdon kanssa.

X
KHT